

डि.
१६४

५५ ७२९०
अं / ४ / २२६

॥ श्री

महाराष्ट्र भामिनीविलास.

लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले,
यांनीं रचिला.

शके १८२५.
सन १९०३

किंमत बारा आणे.

॥ श्रीः ॥

अ/४/२२६

दुक: १२००

महाराष्ट्र भामिनीविलास

अथवा

पण्डितजगन्नाथरायकृतभामिनीविलासाचें
मराठी पद्यात्मक भाषान्तर.

हा ग्रंथ

लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले

नासिककर

मेघदूतकाव्याचें समवृत्त मराठी भाषान्तर, पद्यमंजरी,
पद्यमंजूषा, इ० काव्यांचे कर्ते,
यांनीं रचिला.

तो

पुणें येथें

आर्यभूषण छापखान्यांत छापिला.

(भाषान्तरकर्त्यांनीं सर्व हक्क राखिले आहेत.)

सन १९०३.

किंमत बारा आणे.

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

हे पुस्तक पुणे येथे आर्यभूषण छापखान्यांत हरी नारायण गोखले यांनी छापून रा. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले यांनी प्रसिद्ध केले.

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

महालक्ष्मीसमीप इत्यादि

मंगल.

विधिचिया नियमा अवमानिते
सहृदयान्तरिं मोदचि निर्मिते ।
नवरसीं नटली रुचिरारुती
जनिं अशी मिरवे कविभारती ! ॥१॥

साधुवन्दन.

पराचें साधाया हित निजहितातें दवडिती
अभेदाची दृष्टी धरुनि सकलां तुल्य गणिती !
स्वभावेण औदार्यप्रभृति गुण ज्यांचे विकसती
विभूती त्या, लोकीं अतुल निजतेजें विलसती ॥२॥

जगन्नाथप्रशंसा.

जयाचे आलाप श्रवणिं पडतां फार मधुर
न वाग्देवी प्रेमें फिरवि निजवीणेवरि कर ।
कवीन्द्राच्या ऐशा ललितवचनांनीं न डुलती
जनां त्या मानावे मनुजपशु किंवा पशुपति ॥३॥

गुरुनामादिसंकीर्तन व अर्पण.

ज्याचा तात असे गणेश सुकृती, माता यशोदा सती
लेले हें कुल, नाम लक्ष्मण, जनस्थानीं जयाची स्थिती ।
त्यानें पद्यमयी नवीन रचिली भामाविलासावरी
छाया प्राकृत; ती करो सहृदयस्वान्तातपातें दुरी ॥४॥

प्रस्तावना.

जगन्नाथरायपंडित या कवीचें नांव ठारूक नाहीं असा संस्कृतज्ञ मनुष्य विरळा. त्यानें रचिलेला भामिनीविलासनामक सुंदर आणि विद्वन्मान्य ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहे. प्रस्तुत पुस्तक हें त्याचें सराठी पयात्मक भाषान्तर आहे; ह्मणून त्याला महाराष्ट्र भामिनीविलास हें नांव दिलें आहे.

जगन्नाथाच्या कित्येक ग्रंथांत त्यानें आपणाविषयीं कोठें कोठें उल्लेख केला आहे त्यावरून त्याच्यासंबंधानें थोडीशी विश्वसनीय माहिती उपलब्ध होते. ती अशीः-

जगन्नाथ हा तैलंगकुलोत्पन्न ब्राह्मण होय. याच्या वडिलांचें नांव पेरुभट्ट असें होतें. यांना पेरुभट्ट असेंही ह्मणत. हे मोठे पण्डित होते. यांनीं काशीमध्ये अध्ययन केलें. हे ज्ञानेन्द्रस्वामी-जवळ वेदान्त शिकले; महेंद्रपण्डितांमासून यांनीं न्यायवैशेषिक-दर्शनें संपादन केलीं; खण्डदेवांनीं यांच्यावर पूर्वमीमांसेचा अनुग्रह केला; आणि शेषोर्षामक पंडितांनीं त्यांस महाभाष्य सांगितलें.

१ तैलंगान्वयमङ्गलालयमहालक्ष्मीदयालालितः । (प्रागाभरण); तैलंगकुलावतसेन पंडितजगन्नाथिनासफविलासख्येयमाख्यायिका निरमीयत । सेयमनुग्रहेण सहदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् (आसफविलास). २ पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ॥ तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महायुग्म् ॥ (रसगंगाधर). ३ श्रीमत्पेरुभट्टसुरनिशं विद्वल्ललाटंतपः । (प्राणाभरण). ४ अध्वगीष्ट स्मरहरनगरे (रसगंगाधर). ५ श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः । (रसगंगाधर). ६ काणादीरक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेंद्रादवेदीत् । (रसगंगाधर). ७ देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयम् । (रसगंगाधर). ८ शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् । (रसगंगाधर).

पेरुभट्टांच्या कुटुंबाचें नांव लक्ष्मी असें होतें. तिच्यापासून त्यांना एक पुत्र झाला. त्याचें नांव जगन्नाथ. हाच पुढें जगन्नाथराय-पंडित या नांवानें प्रसिद्धीस आला. यानें सर्व शाखांचा अभ्यास प्रायः आपल्या वडिलांजवळ केला. तरुणपणीं त्याचा दिल्लीदरबारांत प्रवेश होऊन त्याचें तारुण्य सगळें तेथेंच गेलें. असामान्य विद्वत्ता, कुशाय बुद्धि, प्रशंसनीय व्यवहारचातुर्य, विलक्षण सभापाण्डित्य आणि सरस कवित्व या गुणांनीं जगन्नाथराव शहाजहान बादशहा प्रसन्न होऊन त्यानें जगन्नाथाला सन्मानार्थ पंडितराय ही पदवी दिली. उत्तरवयांत जगन्नाथ कौशी किंवा मथुरा येथें असावा असें दिसतें.

शहाजहान बादशाहानें आपणास पंडितराज ही पदवी दिली, असें जगन्नाथानें आपल्या आसफविलासग्रंथांत लिहून ठेविलें आहे; त्यावरून तो सदर बादशाहाच्या कारकीर्दींत होता यांत संशय नाहीं. याला दुसऱ्याही कांहीं गोष्टी पोषक आहेत. त्या एणें-प्रमाणें:-अबुलफझलरुत ऐन-ई-अकबरी या ग्रंथाच्या गळडविन्-

१ तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तम् । (रसगंगाधर). तैलंगान्वयमङ्गला-लयमहालक्ष्मीदयालालितः । (प्राणाभरण). २ सा च प्रक्रियाप्रकाशकृतां पत्रैराखिलशास्त्रमहार्णवमन्याचला- (य) मानसा (ना) मस्मद्गुरुपण्डितवीरेश्वराणां तनयै द्वेषितापि स्वमतपरीक्षार्थं पुनरस्माभिर्निरीक्ष्यते । (मनोरमाकुचमर्दन). यावरून पंडितवीरेश्वर यांच्याजवळही जगन्नाथानें अध्ययन केलें असें दिसतें. ३ दिल्लीवल्लभभाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः । (भामिनीविलास). ४ सार्वभौमश्रीशहाजहानप्रसादादधिगतपण्डितराज-पदवीविराजितेन तैलंगकुलावतंसेन पंडितजगन्नाथेनासफविलासाख्येय-माख्यायिका निरमीयत (आसफविलास). ५ संप्रत्यंधकशासनस्य नगरे तत्वं परं चिन्त्यते. (भामिनीविलास). याचेंच पाठान्तर आहे ते असें:-संप्रत्युज्झितवासनं मथुरीमध्ये हरिः सेव्यते । अंधकशासननगर ह्यणजे काशी आणि मथुरी ह्यणजे मथुरा.

साहेबांनी केलेल्या इंग्रजी भाषांतरामध्ये शहाजहान यांनी जगन्नाथ यास पंडितराज ही पदवी दिली असें लिहिलें असल्याचें समजतें. जगन्नाथपंडित व अप्पयदीक्षित यांची काशी येथें गांठ पडली होती अशाविषयीं आख्यायिका आहे^१; आणि अप्पयदीक्षित व रामदास यांची कावेरी नदीच्या तीरीं आडवळें गांवीं इ. स. १६५५ सालीं भेट झाली असें काव्येतिहाससंग्रहांत आढळतें. वामनपंडित यांनीं जगन्नाथरुत गंगालहरीस्तोत्राचें मराठींत समश्लोकी भाषान्तर केलें आहे. या स्तोत्राची पुष्कळ दिवस प्रसिद्धि व मान्यता असल्याशिवाय वामनासारख्या पंडितांनीं त्यास भाषांतराचा मान दिला असेल असें वाटत नाहीं. वामनपंडित इ. स. १६७३ सालीं वाईजवळ पांडववाडी येथें निवर्तले^२. रामदास, वामनपंडित, आणि तुकाराम शिवाजीमहाराजांच्या वेळेस होते हें इतिहासांत नमूद आहे. शिवाजीमहाराजांचें पूर्ववय शहाजहानाच्या कारकीर्दींत आणि उत्तरवय औरंगजेबाच्या अमदानींत गेलें.

जगन्नाथाविषयीं कांहीं आख्यायिका प्रचलित आहेत. या ग्रंथाच्या शेवटीं जोडलेल्या तिसऱ्या परिशिष्टांत जगन्नाथाचें चरित्र दिलें आहे त्यांत त्याच्या संबंधाच्या आख्यायिका आल्या आहेत. सदर आख्यायिकांत तो अकबराच्या कारकीर्दींत होता असें आहे. अकबर याची कारकीर्द इ. स. १५५६ पासून इ. स. १६०५ पर्यंत झाली. प्रसिद्ध वैयाकरणकेसरी भट्टोजिदीक्षित हें इ. स. १५७८ सालीं जन्मले^३. भट्टोजिदीक्षित आणि अप्पयदीक्षित यांचा परमस्नेह असून भट्टोजिदीक्षितांनीं सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, वैयाकरणभूषण, शब्दकौस्तुभ इत्यादि स्वकृत ग्रंथांची आपल्या शिष्यप्रशिष्यमंडळींत व अन्यत्रही

१ तिसरें परिशिष्ट पहा. २ कविचरित्र. ३ कविचरित्र.

प्रसिद्धि व प्रसार करण्याविषयी अप्पयदीक्षितांस प्रेमपूर्वक विनंति केली होती.' जगन्नाथपंडित आणि अप्पयदीक्षित यांची काशी येथे गांठ पडल्याचा मार्ग उल्लेख केला आहे. शेषोपाह्व श्रीरुष्णपंडित हे भट्टोजिदीक्षितांचे गुरू. त्या पंडितांचे चिरंजीव वीरेश्वरपंडित. हे जगन्नाथाचे गुरू होते. तेव्हां जगन्नाथ हा दीक्षितांच्या बरोबरचा किंवा थोडा धाकटा असावा असे दिसते. यावरून जगन्नाथ आपल्या पंचविशींच्या सुमाराला अकबराच्या कारकीर्दीत असण्याचा संभव आहे. जगन्नाथाचे वय भट्टोजिदीक्षितांच्या बरोबरीचे होते, आणि तो इ. स. १६५८ सालापर्यंत वांचला अशी कल्पना केली तर त्याचे वय मरणसमयी ऐशी वर्षांचे होते असे होईल; आणि इतके दिवस वांचणे मुळीच असंभवनीय नाही. जगन्नाथाची ऐशी वर्षांची आयुर्मर्यादा गृहीत धरली तर त्याची यौवनावस्था अकबराच्या कारकीर्दीत येते; मध्य वय जहांगिराच्या अमदानीत जाते; आणि वार्धक्य शहाजहानाच्या काळाशी सुसंगत होते. अकबराच्या लवंगी नांवाच्या तरुण कन्येच्या समागमांत पंडितांचे तारुण्य जाणें, व परिणतवयांत विद्येचा परिपाक झाल्यावर त्यास शहाजहानाकडून पंडितराय ही पदवी मिळणें यांत कांहीं विसंगतपणा नाही एवढेंच नव्हे, तर एक प्रकारें अनुरूपताही आहे. तेव्हां अकबर, जहांगिर आणि शहाजहान या तिघांच्याही कारकीर्दीत जगन्नाथ होता असें मानण्यास कांहीं हरकत नाही.

भट्टोजिदीक्षित, अप्पयदीक्षित आणि जगन्नाथ हे तिघेही महापाण्डित असून एकाच वेळेला होते असें दिसते. दक्षिणेंत रामदास, तुकाराम, वामनपाण्डित हे स्थूलमानानें जगन्नाथाचे सम-

१ कविचरित्र. २ रसगंगाधर; पृष्ठ ६ वें. ३ तिसरें परिशिष्ट पहा.

कालीन होते असें वर दिलेल्या हकीकतीवरून लक्ष्यांत येईल. भट्टोजिदीक्षित आणि अप्पयदीक्षित यांच्याशीं जगन्नाथाचा विरोध होता असें दिसते. कारण भट्टोजिदीक्षितकृत मनोरमाग्रंथावर मनोरमाकुचमर्दन नांवाचा एक टीकाग्रंथ जगन्नाथानें केला. त्या ग्रंथांत त्यानें भट्टोजिदीक्षितांचें अनेक ठिकाणीं खण्डन केलें. अप्पयदीक्षित यांच्या चित्रमीमांसानामक ग्रंथावर जगन्नाथानें चित्रमीमांसाखंडन या नांवाचा ग्रंथ लिहिला. यांत त्यानें दीक्षितांचे दोष अनेक स्थलीं व्यक्त केले. शिवाय रसगंगाधरग्रंथांतही जगन्नाथानें अप्पयदीक्षितांचीं मते तिरस्कारपूर्वक खोडून टाकिलीं. अप्पयदीक्षित अत्यंत धर्मनिष्ठ व कर्मठ होते; व जगन्नाथ आचारभ्रष्ट होता; शिवाय जगन्नाथाला यवनीसंतर्गदोषासंबंधानें बहिष्कार घालण्यांत काशीक्षेत्रांतील ब्रह्मवृंदांमध्ये अप्पयदीक्षित पुढारी होते. या कारणामुळे जगन्नाथानें रागावून त्या पण्डिताचा आपल्या ग्रंथांत अनेक स्थलीं अधिक्षेप केला असें कित्येक जुन्या विद्वानांच्या तोंडून आह्मीं ऐकलें आहे. अप्पयदीक्षितांचे वेदान्त, अलंकार, न्याय, धर्म इत्यादि शास्त्रीय विषयांवर अनेक ग्रंथ आहेत. त्यांत कुवलयानंद आणि चित्रमीमांसा हे दोन अलंकारग्रंथ विशेष प्रचलित आहेत. दीक्षितांचें वय मृत्युत्तमर्थां नव्वद् वर्षांचें होतें.^१

रसगंगाधर, मनोरमाकुचमर्दन, आणि चित्रमीमांसाखण्डन या ग्रंथांमध्ये जगन्नाथाची सूक्ष्म व विशद बुद्धि, प्रतिपक्षा-

१ कविचरित्र. २ हा साहित्यावरचा विद्वन्मान्य ग्रंथ आहे. ३ भट्टोजिदीक्षितकृत मनोरमेचें यांत खण्डन केलें आहे. ४ अप्पयदीक्षितकृत चित्रमीमांसा नामक एक अलंकारग्रंथ आहे, त्यांतले दोष यांत दाखविले आहेत.

वर कोटि करण्याचें चातुर्य, आणि पांडित्य हीं उत्कृष्टपणें व्यक्त शाली आहेत.

गंगालहरी, सुधालहरी, करुणालहरी, अमृतलहरी, लक्ष्मीलहरी, भामिनीविलास, आसफविलास, जगंदाभरण, प्रार्णाभरण, यमुनावर्णन इत्यादि ग्रंथांत सहृदयाला आल्हाद देणारी अशी जगन्नाथाची रमणीय काव्यस्फूर्ति विशेषतः गोचर होते. प्रस्तुत कवीची वाणी प्रौढ, सरळ, मधुर आणि सतेज आहे. तो उत्तम काव्याचें मर्म जाणणारा आणि उत्तम काव्याचा कर्ताही होता यांत संशय नाही. तथापि त्याचें चित्रकाव्यावरही पराकाष्ठेचें प्रेम होतें, ही गोष्ट त्याच्या कोणत्याही दहा पांच कविता वाचून देखील लक्षांत येण्यासारखी आहे. प्राचीन महर्षि व्यासवाल्मीकि, किंवा त्यांच्या मानानें अर्वाचीन कालिदासभवभूत्यादि सरस्वतीचे कण्ठमणि यांच्या लोकोत्तर वाणीशीं पंडितांची वाणी बोलू शकत नाहीं हें खरें; तथापि गेल्या पांच चार शतकांत जे संस्कृत कवि झाले त्यांच्या मालिकेंत पंडितांना अग्रेसरत्वाचा मान आहे यांत संशय नाही.

भामिनीविलास हा ग्रंथ पद्यात्मक आहे. चांतील अनेक पद्यें

१ हें भागीरथीचें वाचन पद्यांचें स्तोत्र प्रसिद्ध आहे. याला पीयूषलहरी असेही नांव आहे. २ सूर्यस्वरूप काव्य. ३ विष्णुस्तुतिरूप काव्य. ४ यमुनास्तुतिरूप काव्य. ५ लक्ष्मीचें स्तोत्र आहे. ६ नवाब आसफखाननामक कोणा मुसलमान सरदाराचें यांत वर्णन आहे. हा ग्रंथ संपूर्ण उपलब्ध नाही. ७ शहाजहानाचा मुलगा दाराशाह याची यांत स्तुति आहे. ८ कामरूप देशाचा राजा प्राणनारायण याचें यांत वर्णन आहे. ९ हा गद्यग्रंथ उपलब्ध नाही. १० ध्वनिकाव्य. ११ शब्दचमत्कारप्रधान काव्य.

रसगंगाधरग्रंथांत उदाहरणार्थ घेतलेलीं आढळतात. एकंदरींत सगळे श्लोक प्रसंगाप्रसंगानें रचलेले असून त्या सर्वांचा संग्रह प्रस्तुत पुस्तकांत केला आहे असें दिसतें. एका पद्याचा दुसऱ्या पद्याशीं संबंध नसल्यामुळें तीं पद्यें इतर लोकही आपल्या नांवावर प्रचलित करतील ह्मणून जगन्नाथानें तीं सगळीं पद्यें प्रस्तुत ग्रंथाच्या रूपानें एके ठिकाणीं केलीं असें भामिनीविलासांतील शेवटच्या पद्यावरून लक्ष्यांत येईल.^१

प्रस्तुत काव्याला कवीनें भामिनीविलास हें नांव कां दिलें याच्यासंबंधानें थोडा मतभेद आहे. प्रो. तारानाथ यांचें मत असें आहे कीं, भामिनी नांवाची जगन्नाथाची स्त्री होती तिच्या स्मरणार्थ प्रस्तुत ग्रंथ त्यानें रचला. भामिनी हा शब्द केवळ विशेषनामासारखा प्रस्तुत काव्यांत अनेक ठिकाणीं योजलेला आहे.^२ यावरून वरील मत ग्राह्य आहे असें दिसून येईल. शिवाय जगन्नाथाचा नातू महादेव यानें भामिनीविलासावर टीका केली आहे. तिच्यांत करुणविलासांतर्गत प्रथमपद्यांतील 'बंधुरत्ने' या पदावर त्यानें 'गृहिण्याम्' असा पर्याय दिला आहे.^३ यावरूनही वरील मताला अधिक पुष्टि येते. कोणाचें मत असें आहे कीं, भामिनी ही एक कल्पित नायिका होती तिला उद्देशून कवीनें प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला.

भामिनीविलासग्रंथाचे चार विलास अथवा भाग आहेत. पहिला अन्योक्तिविलास किंवा प्रास्ताविकविलास. यांत

१ दुर्वृत्तां जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकर्या । मदीयपद्यरत्नानां म-
ञ्जूषैषा कृता मया ॥ २ शृंगारविलास श्लोक पहिला. करुणविलास
श्लोक चवथा आणि सतरावा. आणखीही उदाहरणें सांपडतील. ३
रा. रा. परांजपे यांची प्रस्तावना पृष्ठ २०.

बहुतेक अन्योक्ति आहेत आणि काहीं केवळ सुभाषितें आहेत. हा अन्योक्तिविलास फार सुंदर व बोधप्रद आहे. कारण अन्योक्ति-रूपानें यांत कवीनें व्यवहारांतील किती तरी गोष्टी मार्मिक रीतीनें सुचविल्या आहेत ! प्रस्तुतविलास प्रसन्न व रमणीय असा व्यवहारादर्शच आहे असें वाटते. विद्यार्थ्यांनीं हा विलास गुरुमुख शिकून पाठ करून ठेवण्यासारखा आहे. बहुश्रुत व चतुर हरिदास प्रस्तुत विलासांतील अन्योक्ति ह्मणून कीर्तनास मोठा रंग आणतात.

दुसरा शृंगारविलास. यांत विलासाचे अनेक प्रसंग कल्पून कवीनें भामिनीविषयक लीला वर्णिल्या आहेत. यांतील काहीं श्लोकांत शृंगाराचा अतिरेक झाला आहे यास्तव त्यांचें मराठींत भाषांतर केले नाहीं. तथापि वाचणारांना मूलग्रंथ समग्र मिळवा एवढ्याकरितां ते श्लोक या ग्रंथाला जोडलेल्या पहिल्या परिशिष्टांत दिले आहेत. या विलासांत कित्येक पद्यें फारच मधुर आहेत.

तिसरा करुणविलास. आपली पत्नी लोकांतगला गेली तेव्हां कवीनें तिच्यासंबंधानें आपले उद्गार या विलासांत पद्यांमध्ये ग्रथित केले आहेत. कविकुलगुरूच्या अजविलासांतील कल्पनाचातुर्य व रसपरिपोष हीं प्रस्तुत करुणरसप्रधान चुटक्यांत अनुभवाला येत नाहींत. प्राणप्रियेच्या विरहानलज्वालेनें होरपळून जाणाऱ्या कवीच्या निसर्गसिद्ध करुणालापांत श्लेषचमत्काराला अवकाशच मिळूं नये. तथापि तसा प्रकार करुणविलासांत आढळतो^१. असा. कै० कृष्णशास्त्री चिपळुणकर यांनीं करुणविलासाचें शिखरिणीवृत्तांत मराठी भाषांतर करून तें आपल्या रसिकमान्य पद्यरत्नावलीकाव्यांत छापिलें आहे.

१ श्लोक सतरावा.

चवथा शांतविलास. यांत बहुतेक भक्तिरसात्मक श्लोक आहेत. आणि ते फार प्रेमळ आणि गोड आहेत. प्रतिपाद्यविषयाशीं तादात्म्य पावणें हें सन्या कवीचें लक्षण आहे. हें जगन्नाथाच्या काव्यांत चांगलें प्रतीतीस येतें. रससंबंधानें परस्परविरोधी किंवा परस्पराहून भिन्न अशा भर्तृहरिकृत तिन्ही शतकांत जसा चहुंकडे एक धाट; किंवा प्रसिद्ध महाराष्ट्र कवि रामजोशी यांच्या शृंगारावरील आणि वैराग्यपर लावण्यांत जसा येथून तेथून एक रंग; तसाच प्रकार पंडितांच्या प्रस्तुत चारी विलासांमध्ये आढळून येतो.

शांतविलासाचीं कांहीं पद्यें कवीनें आत्मश्लाघापर रचिलीं आहेत. कविकुलगुरूनें अनेक स्थलीं आपली परमशालीनता व्यक्त करावी आणि जगन्नाथकवीनें ठिकठिकाणीं आपल्यासंबंधानें दर्पोक्ति प्रकट करावी यांत मनुष्यस्वभावाचें वैचित्र्य तर दृग्गोचर होतेंच; तथापि आपल्या रुतीचा अनादर होऊं लागल्यामुळें भवभूतीप्रमाणें याही कवीला आत्मप्रशंसा करण्याचा प्रसंग आला कीं काय अशी शंकाही मनांत येते; तरी पण पंडितांच्या उज्ज्वल गुणांना विनयानें अधिक शोभा आली असती असें लिहिल्याखेरीज राहवत नाहीं !

आतां प्रस्तुत भाषांतराविषयीं चार शब्द लिहितों. आमचे नासिक येथील प्रसिद्ध संस्कृतकवि पंडित अच्युतराय मोडक यांनीं प्रणयप्रकाश नांवाची टीका भामिनीविलासग्रंथावर केली आहे. या टीकेसहित तो ग्रंथ निर्णयसागरांत छापून प्रसिद्ध झाला आहे. यांतील मूल-कचित् कोठें पाठान्तरादिक फेरफार करून-भाषांतराकरितां कायम केलें आहे. मूळांतील श्लोकाचा

१ शांतविलासांतील 'मद्वाणि मा कुरु विषादमनादरेण' इत्यादि श्लोक पहा.

तात्पर्यार्थ मनांत आणून तो भाषांतरांत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे; आणि एवढ्याच अर्थानें भाषांतराला छाया असें झटलें आहे. मूळांतील एका श्लोकाचा भाषांतरांत प्रायः एकच श्लोक झाला आहे. विशेषतः 'मेघदूत काव्याचें सम-वृत्त मराठी भाषान्तर' यांत, आणि एके ठिकाणीं 'पद्म-मंजरी' काव्यांत जसा पूर्णश्लोकापुढें श्लोकार्थ घातला आहे तसा प्रकार प्रस्तुत भाषांतरांत कोठेंही नाहीं. मूळांतील वृत्तांहुन भाषांतरांत कोठें कोठे भिन्न वृत्तें योजलीं आहेत. साकी आणि दिंडी या प्राकृत परंतु गोड वृत्तांचा स्थलविशेषी आदर केला आहे. मूलश्लोक वरतीं देऊन त्याच्या खालीं भाषांतराचा श्लोक दिला आहे. त्यामुळें भाषांतर कसें उतरलें आहे हें वाचणारांस अनायासें समजेल. श्लोकांतील कठिण शब्दांचा अर्थ पृष्ठाखालीं टिपांतून दिला आहे. श्लोकांचा मार्मिक अर्थ विद्यार्थ्यांस समजावा या हेतूनें या ग्रंथाला जोडलेल्या दुसऱ्या परिशिष्टांत संक्षिप्त टिपा दिल्या आहेत. यांत रस, ध्वनि, अलंकार, पदस्वारस्य, वृत्त इत्यादि गोष्टींचें थोडेंबहुत दिग्दर्शन केलें आहे. क्वचित् पाठान्तरे देऊन दुसरेही कांहीं अल्पस्वल्प फेरफार केले आहेत. भाषांतर तात्पर्यार्थरूपानें असल्यामुळें मूळांतल्यापेक्षां त्यांत अलंकारादिकांचा न्यूनाधिकभाव झाला आहे. त्याचेंही स्पष्टीकरण या टिपांत यथामति केलें आहे.

अच्युतरावजी मोडक यांच्या टीकेसह निर्णयसागरांत छापलेला भामिनीविलास, रा. रा. शिवराम महादेव परांजपे, एम्. ए., यांनीं इंग्रजी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरितां छापून प्रसिद्ध केलेली भामिनीविलासाची सुंदर आवृत्ति; कै० पंडित दुर्गा-प्रसाद यांनीं शुद्ध केलेला आणि निर्णयसागरांत छापून प्रसिद्ध

झालेला रसगंगाधरग्रंथ; आणि दुसरीही कांहीं पुस्तके यांच्या
आधाराने प्रस्तुत भाषांतर तयार केले आहे.

हे भाषांतर सगळें छापून तयार झाल्यावर दुसरे परिशिष्ट
लिहिण्याचा आयते वेळीं विचार झाला. त्यामुळे तें फार घाईनें
लिहावें लागलें. यास्तव सदर परिशिष्टांत प्रमादस्थले राहिलीं
असतील. शिवाय भाषांतरांतही दोष आढळतील. त्या सर्वांचें
संशोधन करून प्रस्तुत अल्प प्रयत्नास पूर्णता आणण्याचें श्रेय
काव्यरसज्ञ सहृदय विद्वान् आपणांकडे घेतील अशी आशा आहे.

पुणे, सदाशिवपेठ. }
श्रावण व. ८ शके १८२५. } लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले.

MAHARASHTRA BHAMINIVILAS.

(BY LAXMAN SHASTRI LELE)

Mr. Laxman Shastri Lele of Nasik, the author of the two excellent little books, the one the 'Marathi Translation of Meghaduta into the same metre as the original,' and the other the 'Padyamanjari,' appears before the public with his third production, 'the Maharashtra Bhaminivilas,' a translation of the Bhaminivilas of Jagannath into Marathi verse. The author has evidently been at no small pains in preparing this charming volume. The introduction is delightful. It clearly and briefly supplies almost every thing that is needed in the way of information as to the Bhaminivilas, its author and other kindred matters. The Marathi renderings, which are printed with the original, fully reproduce in almost every case the spirit of the original, often in the happiest way. The verses are generally simple, sweet & flowing. The style is exceptionally chaste, dignified & elegant. The section that treats of the figures of speech & other critical points that occur in the translation, is admirably handled, & will prove of material assistance to the advanced student of Marathi poetry. Altogether the performance deserves high commendation.—A CRITIC.

(वरील अभिप्रायाचें मराठी भाषांतर)

महाराष्ट्र भामिनीविलास.

लक्ष्मणशास्त्री लेलेकृत

'मेघदूताचें समवृत्त मराठी भाषांतर,' आणि 'पद्यमंजरी' या दोन उत्कृष्ट छोट्टेखानी पुस्तकांचे कर्ते रा. रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले, नासिककर, यांनी 'महाराष्ट्र भामिनीविलास' या नांवाचें तिसरें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. हा रमणीय ग्रंथ रचण्याचे कामीं ग्रंथकर्त्यांनीं बहुत परिश्रम केले आहेत हें सहज लक्षांत घेण्यासारखें आहे. ग्रंथाला जोडलेली प्रस्तावना रम्य आहे. भामिनीविलास, त्याचा कर्ता आणि तत्संबंधी अवांतर गोष्टी, यांच्यासंबंधानें आवश्यक तितकी बहुतेक माहिती तिच्यांत दिलेली आहे. भाषांतर मूळासह छापलें आहे. मूळांतील आज्ञा भाषांतरांत प्रायः पूर्णपणें व फार सफाईनें उतरला आहे. कविता एकंदरीत सरळ, मधुर आणि श्रवणसुंदर आहे. भाषांतरकारांची वाणी अत्यंत शुद्ध, प्रौढ आणि अलंकारिक आहे. भाषांतरांतील अलंकार आणि इतर मार्मिक गोष्टी यांचें विवरण दुसऱ्या परिशिष्टांत केलें आहे. यांत ग्रंथकारांनीं दाखविलेलें चातुर्य वर्णनीय आहे. मराठी काव्याचा व्यासंग करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सदर परिशिष्टाचा विशेष उपयोग होईल. एकंदरीत प्रस्तुत ग्रंथ विशेष प्रशंसापात्र आहे.

—एक मर्मज्ञ.

॥ श्रीः ॥

महाराष्ट्र भामिनीविलास.

अन्योक्तिविलास.

मूल.

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
 कार्णियः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
 इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
 नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥ १ ॥

छाया.

दिगन्ताला गेलें करिकुल मदोन्मत्त निधुनी
 असें येई कर्णी, असति करुणापात्र करिणी ।
 दुजे सारेही ते मृग निजवळें न्यून दिसती
 कुठें आतां दावी प्रखरनखलीला मृगपति ! ॥ १ ॥

मूल.

पुरा सरासि मानसे विकचसारसालिस्खल-
 त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
 स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
 मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥

१ दया करण्याला योग्य. २ हन्तिणी. ३ पशु. ४ तीव्रनखांचा विलास. ५ सिंह.

छाया.

परांग कमलांतला करि सुगंध यज्जीवन
अशा रुचिर मानसीं प्रथम जो करी जीवैन ।
द्विजेन्द्र कलहंस तो वसति केवि आतां करी
वदे मलिनपल्वलीं, जमति ज्यांत भेकावली ॥ २ ॥

मूल.

तृष्णालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे
मौनं मुंचति किंच कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति ।
माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना
धातः किंनु विधौ विधातुमुचितो धाराधराडंबरः ॥३॥

छाया.

तृष्णाचंचल त्या चकोरकंधू प्राचीकडे *पाहतां
पद्माली हंसांतां, अंग धनुचा टंकार ही काढितां ।
प्रस्थानोत्सुक मान होत असतां मानी स्त्रियांचा तसां
मेघाडंबर धाडिशी विधुवरी, वापा विधात्या, कसा ? ॥ ३ ॥

मूल.

अयि दलदरविंद स्यन्दमानं मरन्दं
तव किमपि लिहन्तो मंजु गुंजंतु भृंगाः ।

१ रज. २ ज्यांतील उदक. ३ मानससरोवरांत. ४ वृत्ति, वसति. ५ पक्षिश्रेष्ठ. ६ घाणेरड्या डबक्यांत. ७ वेडकांच्या पंक्ति. 'स्मितांबुरुहरे-
पुंतीं अतिसुगंध यज्जीवन' असे पहिल्या चरणावद्दल पाठान्तर समजावें.
८ तहानेने कावण्यावावण्या झालेल्या. ९ चकोरी. * पहात असतां. १०
(चंद्रविकासी) कमळांच्या पंक्ति. ११ प्रफुल्लित होत असतां. १२ मदन.
१३ टणत्कार. १४ निघून जाण्याकरितां उत्कंठित. 'जाया उत्सुक'
असे पाठान्तर. १५ आणि. १६ मेघमंडळ. १७ अगा ब्रह्मदेवा !

दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
परिमलमयमन्यो बांधवो गंधवाहः ॥ ४ ॥

छाया.

तव मधुरं + मरन्दं स्वेच्छ लोभे जयांना
अलि, कमलवरा, ते मंजु घेवोत ताना ।
पवन फुकट वाही गंध दाही दिशांला
खचित तव असे तो बंधु काहीं निराळा ! ॥ ४ ॥

मूल.

समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ।
मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामयं महामान्यः ॥ ५ ॥

छाया.

कुटजा, दैवें आला मधुकर, त्याला न दाविं अवमान ।
रसपूर्ण कमलिनी त्या दाविति आदर, जयासि सीमां न ॥ ५ ॥

मूल.

तावत्कोकिल विरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ६ ॥

छाया.

जमतिल रसालं तरुवरि उद्यानीं भृंगसंघ रसिकवर ।
कंठावे विपिनांतरिं नीरस दिन कोकिला तुवां तंवरै ॥ ६ ॥

मूल.

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः ।
अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥ ७ ॥

१ गोड + रस. २ मिलतो. ३ भ्रमर. ४ अगा कमलश्रेष्ठा ! ५ मंजुळ.
६ अगा कुड्याच्या फुला ! ७ भ्रमर. ८ मधुकराला. ९ मयादा. १०
भांच्याच्या झाडावर. ११ भ्रमरांचे थवे. १२ रानांत. १३ तोंपर्यंत.

छाया.

मी परम *नीच ऐसैं समजुनि कूपा, करीं न खेद मनीं ।
अतिसरसहृदय तेवीं असशी बहु चतुर परगुणग्रहणीं ॥ ७ ॥

मूल.

कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः
किमिति बकैरवहेलितानभिज्ञैः ।
परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते
जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥ ८ ॥

छाया.

कमलिनि, बैक हेलैना करीती
हृणुनि विषाद धरीशि काय चित्तीं ? ।
परिणतमकरन्दमर्मवेत्ते
भ्रमर चिरायु असोत भूतलीं ते ॥ ८ ॥

मूल.

येनामन्दमरन्दे दलदरविंदे दिनान्यनायिषत ।
कुटजे खलु तेने हा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ९ ॥

छाया.

ज्यानें रसपरिपूर्णप्रफुल्लकमलांत दिवस घालविले ।
मन त्याच मधुकराचें कुटजानें केविं आजि लोभविलें ॥ ९ ॥

*अधम. ? अत्यंत प्रेमयुक्त अन्तःकरण ज्याचें असा. २ दुस-
ज्याच्या आंगचा गुण घेण्याविषयीं. नीच, रस, हृदय आणि गुणयांचे
अनुक्रमें खोल, उदक, अन्तःप्रदेश आणि दोरखंड असे दुसरे अर्थ आ-
हेत त्यांवरून श्लेष व्यक्त होईल. ३ बगळे. ४ अपमान. ५ खेद, दुःख.
६ परिपक्व रसाची खुबी जाणणारे. ७ पुष्कळ आहे आयुष्य ज्यांना असे.
८ जगत्प्रासिद्ध.

मूल.

अयि मलयज महिमानं कस्य गिरामस्तु विषयस्ते ।
उद्धिरतो यद्गुरलं फणिनः पुष्पासि परिमलोद्धारैः ॥१०॥

छाया.

कवण शके वर्णाया तव महिमा चन्दना, जनीं वद रे ।
टाकिति गरुल मुखाने त्या भुजंगां पोषितोसि गंधभरं ॥ १० ॥

मूल.

पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटोमिमासुरीकर्तुम् ।
यत् पिषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम् ११

छाया.

जे खंडुनि चूर्णिति तुज, सुखविशि गंधं तयाहि मनुजांला !
पाँटीरा, कर्म तव हा शके असे कवण आदरायाला ! ॥११॥

मूल.

नीरक्षीरविवेके हंतालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ १२ ॥

छाया.

नीरक्षीरविवेचनि, हंसा, आलस्य तूंचि करिशील
त्रिभुवनि तरि कवण तुजा सांग कुलव्रत अखंडपाळील ! ॥१२॥

मूल.

उपरि करवालधाराकाराः क्रूरा भुजंगपुंगववत् ।
अन्तःसाक्षाद्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपिजनाः १३

१ विष. २ सर्पाना. ३ विपुलवासाने. ४ तोडून. ५ चुरतात. ६ सुख
देतोस. ७ अगा चन्दना! ८ परिपाठ, वाहिवाट. ९ समर्थ. १० पाणी आणि
दूध यांच्या मिश्रणांतून तीं दोन द्रव्ये वेगळीं करण्याच्या कामांत ११ नी-
रक्षीरविवेक हा हंसांचा पिढीजाद धंदा आहे. १२ एकसारखे.

छाया.

असिधारेसम तत्रि, क्रूरभुजङ्गेद्रतुल्य वैरि दिसती
द्राक्षाहुनि गोड अधिक अंतरि; जन थोर भूमि भूपविती ॥ १३ ॥

मूल.

स्वच्छन्दं दलदराविन्द ते मरन्दं
विन्दन्तो विदधतु शुञ्जितं मिलिन्दाः ।
आमोदानथ हरिदन्तराणि नेतुं
नैवान्यो जगति समीरणात् प्रवीणः ॥ १४ ॥

छाया.

स्वच्छन्दं अलि लुटुनी तुझा मरन्दं
गावोत, स्मिर्तसरसीरुहा ! अमन्दं ।
गंधार्ते तव विखरावया जगांत
कोणाही नच पवनाविणें समर्थ ॥ १५ ॥

मूल.

याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
गंता कं प्रति पान्थसंततिरसौ सन्तापमालाकुला ।
एवं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते
धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥ १५ ॥

छाया.

माझी ही तनु चण्डभानुकिरणीं ग्रीष्मीं रुशा होइल
संतोपाकुल पांथसंहति तदा कोणाकडे पाहिल ।

१ तरवारीच्या धारेप्रमाणें. २ दुष्टसर्पश्रेष्ठासारखे. ३ वस्तु, दि-
सण्यांत. ४ आंतल्या बाजूला; अर्थात् मनानें किंवा स्वभावानें. ५ रस.
६ प्रफुल्लित कमळा ! ७ एकसारखें. ८ 'पवनाशिवाय शक्त' असें पाठान्तर.
९ सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं. १० मोठ्या तापानें व्याकुल. ११ प्रवासी
लोकांच्या समुदाय.

लागे अन्तरीं सारखें झुरणिला कासार या औधिनें
त्याचें जीवेंन धन्य होय भुवनीं, धिग् वौरिधींचें जिणें ॥ १५ ॥

मूल.

आपोदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गाः
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।
संकोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो
मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥ १६ ॥

छाया.

गेले नभीं चहुंकडे उडुनी पंतंग
वैसे रसालकलिकांवरि भृंगसंघ ।
पद्माकरा ! तनु तुझी सुकतांचि हाय !
हा दीन मीनं गतिहीन करील काय ? ॥ १६ ॥

मूल.

मधुप इव मारुतेऽस्मिन् मा सौरभलोभमम्बुजिनि मंस्थाः
लोकानामेव मुदे महितोप्यात्मानुनार्थितां नीतः ॥ १७ ॥

छाया.

मधुपासम हा मारुत तव सौरभलोभ करितसे न मनीं !
*वहुमान्य, अम्बुजिनि ! तरि जनेतोषास्तवचि सिद्ध तव नमनीं १७

मूल.

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मालति मा मौनमुपयासीः
शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥ १८ ॥

१ मनामध्ये. २ सरोवर. ३ मनांतील चिन्तेने. ४ उदक, श्लेषानें जिणें.
५ समुद्रांचें. ६ पक्षी. ७ आंब्याच्या मंजिज्यांवर. ८ भ्रमरांचे समुदाय.
९ हे सरोवरा. १० मासा. ११ भ्रमरासारखा. १२ वारा. १३ सुगंधाची
इच्छा. *हे 'मारुत' याचें विशेषण. १४ हे कमलवालि. १५ लोकरंजनार्थ.

छाया.

मंजुल गुंजत असतां अलि, मालति, तूं कधीं न मौन धरीं ।
त्याला वदान्यगुरु सुर-तरु धरिती फार आदरें स्वशिरीं ॥१८॥

मूल.

यैस्त्वं गुणगणवानपि सतां द्विजिह्वैरसेव्यतां नीतः ।
तानपि वहसि पटीरज किं कथयामस्त्वदीयमौन्नत्यम् १९

छाया.

धरिशीं द्विजिह्वे तनुवरि, यैत्संगें संत अरुचि तुज दावा ।
गुणवन्ता पाटीरा ! उन्नति किती ही त्वदीय वानावी ? ॥१९॥

मूल.

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे ।
पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वाञ्छसि चेद् भ्रमर धन्योऽसि ॥२०॥

छाया.

बैसुनि सुरतरुकुसुमीं, जें लाजवि गंध भूवरी अन्य ।
जायातेहि सुमान्तरिं इच्छिसि तरि, पट्टपदा, तुझी धन्य ! ॥२०॥

मूल.

तटिनि चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्रायाः ।
शुष्यन्त्या अपि युक्तं किं खलु रथ्योदका दानम् ॥२१॥

छाया.

आयि विन्ध्यकन्यके, करिं मानसि सुविचार, पावने तैटिनि ।
रथ्यजलग्रहण तुज उचित असे काय ? जाशि जरि सुकुनी २१

१ उदार लोकांत श्रेष्ठ. २ सर्प; श्लेषानें दोन जिभा असणारे ह्यणजे दुटप्पी बोलार खल. ३ द्विजिह्वांच्या संगतीमुळें. ४ अप्रीति. ५ मोटेपणा, थोरपणा. ६ देववृक्षाच्या फुलावर. ७ सुरतरुकुसुम. ८ दुसऱ्या फुलावर ९ भ्रमरा ! १० विन्ध्यपर्वतापासून निघणारे. हे 'तटिनि' याचें विशेषण. ११. पवित्र. १२ हे नदि. १३ रस्त्यांतलें पाणी घेणें.

मूल.

पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या कदाप्यदृष्टं वृतं च खलु शूकैः
उपसर्पेम भवन्तं बर्बुर वद कस्य लोभेन ॥ २२ ॥

छाया.

नोहे फल, नोहे दल, नोहे सुम, बाभुळा ! भंवति कांटे
वैभव तव हें पाहुनि लाज तुझ्या जवळि यावया वाटे ॥ २२ ॥

मूल.

एकस्त्वं गहनेऽस्मिन् कोकिल न कलं कदाचिदपि कुर्याः
साजात्यशंकयामी न त्वां निघ्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥ २३ ॥

छाया.

असहाय कोकिला तूं विपिनीं या; कधिं इथें न करिं गान
सैमजातीय समजुनी रक्षिति तव अद्य काक हे प्राण ! ॥ २३ ॥

मूल.

तुरुकुलसुषमापहरां जनयन्तीं जगति जीवजातार्तिम्
केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥ २४ ॥

छाया.

तैरुकुललक्ष्मी हरिते, सकलां जीवांस दुःख देते हीं
काय ह्मणोनि हिमानी धरिशि भवानीपित्या ! शिरावरि ही ॥ २४ ॥

मूल.

कलभ तवान्तिकमागतमलिमेन मा कदाप्यवज्ञासीः
अपि दानसुन्दराणां द्विपधुर्याणामयं शिरोधार्यः ॥ २५ ॥

१ अगा बाभळीच्या झाडा ! २ एकटा. ३ आपल्या जातीचा. ४ झाडांच्या समुदायाची शोभा. ५ सुद्धा, तसेंच. ६ वर्फाची रास. ७ अगा हिमालया

छाया.

कैरिवाळा ! तुजजवळीं आला अलि, त्याजला न अवमानीं
धरिती निजशिरिं त्याला दानमनोहर कैरीन्द्रही मानी ॥ २५ ॥

मूल.

अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसंपूर्णसकलकामस्य
पुष्पान्तरसेवेयं भ्रमरस्य विडम्बना महती ॥ २६ ॥

छाया.

देवेंद्रुमसुमगंधा सेवुनियां पूर्णकाम जो झाला
त्या भ्रमरेंचि रमावें अर्न्यसुमी ! काळिमाच हा त्याला ॥ २६ ॥

मूल.

पृष्ठाः खलु परपुष्ठाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे
माकन्द न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा जगति ॥ २७ ॥

छाया.

पुशिलें पिकांस पुरतें, द्रुम हुडकुनि सर्व पाहिलेहि वनीं
परि आम्ना ! तव उपमा मधुपीला लींभली न या भुवनीं ॥ २७ ॥

मूल.

तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदाधे
मालाकार व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां
धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥ २८ ॥

*अगा सिंहवालका ! १ गंडस्थलांतून वाहणाऱ्या मदीनें सुंदर. २ हस्तिश्रेष्ठ. ३ दर्पयुक्त. ४ देववृक्षांच्या फुलांचा वास. ५ पुरी झाली आहे इच्छा ज्याची असा. ६ दुसऱ्या फुलावर. ७ कोकिलांना. ८ झाडे. ९ सादृश्य, तुलना. १० भ्रमराला. ११ मिळाली, आढळली.

छाया.

ग्रीष्मीं भानुप्रखरकिरणीं पुष्टि जी या तरुशा
मौलाकारा ! करुनि करुणा, अल्पतोयेंहि देशी ।
ती कां बापा, कधिं तरि असे शक्य त्या वारिदाला
धो धो वर्षासमयिं वितैरी जो जनीं वारिधारा ॥ २८ ॥

मूल.

आरामाधिपतिविवेकविकलो नूनं रसा नीरसा
वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दुःसहः ।
एवं धन्वनि चंपकस्य सकले संहारहेतावापि
त्वं सिंचन्नमृतेन तोयद् कुतोप्याविष्कृतो वेधसा ॥ २९ ॥

छाया.

माळी मूढ, निर्तान्त शुष्क अँवनी, तापे रवी अँवरीं
मोठ्या वावटळीमुळें परुषता दाही दिशांभीतरी
ऐसें संकट चंपकावरि मँरुप्रांतांत येतां, घना !
दैवें धाडियलें कसें तरि तुला घाया तयीं जीवनीं ॥ २९ ॥

मूल.

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रान्तनयना
गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदंबाः करटिनः ।
लुठन्मुक्ताभारे भवति परलोकं गतवतो
हरेरथ द्वारे शिव शिव शिवानां कलकलः ॥ ३० ॥

१ सूर्याचें कडक ऊन आहे ज्यांत अशा; हें 'ग्रीष्मी' याचें विशेषण.
२ अगा माळ्या. ३ मेघाला. ४ पावसाळ्यांत. ५ देतो, सोडतो.
६ फार. ७ जमीन. ८ आकाशांत. ९ रखरखीतपणा. १० चंपकवृक्षावर.
११ मारवाडांत. १२ चंपकालां. १३ उदक; श्लेषानें जीव.

छाया.

न जेथें भीतीनें निवसति मदोन्मत्त करीती
जिथें मुक्तामाला करिवरविमुक्ता विखुरती ।
अहा ! आतां जातांक्षणिच परलोका मृगपती
तयाच्या त्या द्वारीं शिव शिव शिवाँ घोर्ष करिती ॥ ३० ॥

मूल.

दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलां
न मालाकारोऽसावकृत करुणां बालबकुले ।
अयं तु द्रागुद्यत्कुसुमनिकराणां परिमलै-
र्दिगन्तानोतेने मधुपकुलझंकारभरितात् ॥ ३१ ॥

छाया.

करी मालाकार प्रकट समदृष्टी तरुंकुलीं
न दावी तो येथें विपुलकरुणा बालबकुलीं ।
परी हा एककी निजकुसुमगंधास विसरी
दिशा दाही, पाही, अलिमधुरवें संकुल करी ॥ ३१ ॥

मूल.

मूलं स्थूलमतीव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसला
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते कुत्रास्ति भीतिस्तव ।
एकः किन्तु मनागयं जनयति स्वान्ते समाधिज्वरं
ज्वालालीवलयी भवन्नकरुणो दावानलो घस्मरः ॥३२॥

१ राहतात. २ हत्ती. ३ मोत्यांच्या पंक्ति. ४ मोठाल्या हत्ती
(च्या गंडस्थला) पासून गळून पडलेल्या. ५ पसरतात. ६ त्या
मृगपतीच्या. ७ कोलह्या. ८ ओरड, हाकाटी, कोलहेकुई. ९ प्रकट करी
असा अन्वय. १० वृक्षसमुदायावर. ११ पुष्कळ द्या. १२ लहान बकुळी-
च्या झाडावर. १३ एकटा. १४ आपल्या फुलांचा वास. १५ भ्रमरांच्या
मधुर गुंजारवांन. १६ व्याप्त, पूर्ण.

छाया.

मूल स्थूल सुवैद्ध, पुष्ट शर्तशा शाखा, महार्पादपा !
 दुर्गा भूधरि वास, भीति कुटुनी आहे तुला सांग पा ? ।
 ज्वालादारुण, सर्वभक्षक असा हा क्रूर दावानल
 थोडासा परि माझिया उपजवी चित्तांत चिन्ताज्वर ॥ ३२ ॥

मूल.

ग्रीष्मे ग्रीष्मतरैः करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यश्चातक-
 स्त्वां ध्यायन् घन वासरान् कथमपि द्राघीयसो नीतवान् ।
 दैवाल्लोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
 स्वीचक्रे करकानिपातनकृपा तत् कंप्राति ब्रूमहे ॥ ३३ ॥

छाया.

गेलें होरपळोनि अंग रविच्या तापें ^{१३}निदाघीं, तरी
 ध्याऊनी तुज, अब्दसे दिन, घना, जो कंठि कैसे तरी ।
 दैवें दृष्टि पडोनि वृष्टि करिशी त्या चातकाच्या वरी
 गारांची, करुणाकरा जलधरा ! हा बोल कोणा तरी ॥ ३३ ॥

मूल.

द्वदहनजटालज्वालजालाहतानां
 परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणां ।
 अयि जलधर शैलश्रेणिशृंगेषु तोयं
 वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥ ३४ ॥

१ बुंधा. २ मोठा. ३ जमिनींत चांगला दृढ झालेला. ४ शेंकडें.
 ५ खांद्या. ६ मोठ्या वृक्षा. ७ चढण्यास कठीण अशा. हें 'भूधरि'
 याचें विशेषण. ८ डोंगरावर. ९ वस्ती. १० ज्वालांच्या योगानें भयंकर.
 ११ वणवा. १२ चिंतारूप ताप. १३ उष्ण कालांत. १४ चिन्तन करून
 १५ वर्षासारखे.

छाया.

गळुनि पडति वेली खालतीं, म्लान होती
तरुवर वणव्यानें दग्ध होवोनि जाती ।
वितरिशि जलधारा शैलशृंगीं अहाहा !
विभ्रवमद् तुझा हा केवढा अंबुवाहा ! ॥ ३४ ॥

मूल

शृण्वन् पुरः परुषगर्जितमस्य हन्त
रे पान्थ विव्हलमना न मनागपि स्याः ।
विश्वार्तिवारणसमर्पितं जीवनोऽयं
नाकर्णितः किमु सखे भवताम्बुवाहः ॥ ३५ ॥

छाया.

ऐकोनि हा गडगडाट भयाण कानीं
तूं अल्पही न, पैथिका ! मनिं भीति आणीं ।
जो विश्वताप हरि देउनि जीर्वनाला
तो अंबुद् श्रवणिं काय तुझ्या न आला ! ॥ ३५ ॥

मूल.

सौरम्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं शैत्यं तु लोकोत्तरं
कीर्तिः किंच दिग्ङ्गनांगणगता किंत्वेतदेकं शृणु ।
सर्वानेव गुणानियं निगिरति श्रीखण्ड ते सुन्दरा-
नुज्झन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिह्वावली ॥ ३६ ॥

छाया.

ठावा वास तिन्ही जगांसहि तुझा, शैत्या न लाभे तुलां
नान्दे कीर्ति दिगन्ति, एक परि मी जें एक सांगें तुला ।

१ देशी. २ (उदकरूप) लक्ष्मीचा माद. ३ अगा मेघा. ४ अगा पांथा. ५ जगाचा ताप. ६ उदकाला, श्लेषानें जीवाला. ७ मेघ, ८ कण्यांत. ९ थंडपणाला. १० उपमा

टाकोनी अति तीव्र, दुःसह, विषज्वाला तुझ्या कोटरीं ।
श्रीखण्डा, गुणैराशि सुंदर तुझा नाशी द्विजिह्वावली ॥ ३६ ॥

मूल.

नापेक्षा न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च संगतिः ।
तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः ॥ ३७ ॥

छाया.

नसे अल्पहि संबंध निजहिताचा
नसे दाक्षिण्य प्रेमभाव साचा ।
नसे संगति ही कधीं दृष्ट झाली
तरी उन्नत घन लोकताप वारी ॥ ३७ ॥

मूल.

समुत्पत्तिः स्वच्छे सरसि हरिहस्ते निवसनं
निवासः पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः ।
गुणैरैतैरन्यैरपिच ललितस्यांबुज तव
द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥ ३८ ॥

छाया.

प्रसन्नौ कार्सीरीं जनैः, हरिहस्तीं निर्वसन,
स्वतां सद्ग श्रीचें, परिमल हरी निर्जरमन, ।
तुझ्यामध्ये पद्मा, वसति गुण हे अन्यहि जरी
द्विजोत्तंसी^१ हंसी^२ रति तरिच अत्युन्नति खरी ॥ ३८ ॥

१ पोकळीत. २ अगा चन्दना. ३ गुणांचा समुदाय. ४ सर्प-
पंक्ति. ५ (उदारपणा) किंवा सरळपणा. ६ थोर. ७ निर्मल. ८ सरोवरांत.
९ जन्म १० वस्ती. ११ घर. स्वतां श्रीचें सद्ग (असशी) असा
अन्वय. १२ सुगंध. १३ देवांचें मन. १४ पक्षिश्रेष्ठ अशा. १५ प्रेम. १६
फार थोरपणा.

मूल.

साकं ग्रावगणै लुठंति मणयस्तीरेऽर्कविंबोपमा
 नीरे नीरचरैः समं स भगवान् निद्राति नारायणः ।
 एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपिच प्रौढिं परामुन्नतेः
 किं निन्दान्यथवा स्तवानि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ३९

छाया.

तीरीं लोळति सूर्याचिचरुचिर प्रौवांसवें सन्मणी
 नीरीं निद्रितै ह्येय विष्णु भगवान् मीर्नादिकांच्या गणीं ।
 ऐसा हा अविवेक पाहुनि तुझा तेवींच अत्युन्नति
 निंदूं मी अथवा स्तवू तुज, सख्या क्षीरार्णवा, संप्रति ! ॥ ३९ ॥

मूल.

किं खलु रत्नैरेतैः किंपुनरभ्रायितेन वपुषा ते ।
 सलिलमपि यन्नतावकमर्णव वदन प्रयाति तृषितानाम् ४०

छाया.

उपयोग कायसा या रत्नांचा, जलदूतुल्य तनुचाही, ।
 कारण, जलहि न जलधे ! उतरे तृषिताननीं तुझे, पाहीं ॥ ४० ॥

मूल.

इयत्यां संपत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना
 न तृष्णामार्तानां हरसि यदि कासार सहसा ।
 निदाघे चण्डाशौ किरति परितोऽगारानिकरं
 कृशीभूतः केषामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ ४१ ॥

१ सूर्याच्या विंबाप्रमाणें सुंदर; हें 'सन्मणी' याचें विशेषण.
 २ दगडांबरोबर. ३ चांगलीं रत्नें. ४ पाण्यांत. ५ निजलेला. ६ मासे
 वेगरेच्या. ७ समुद्रायांत. ८ अविचार. ९ विशेष थोरपणा. १० अगा क्षीर-
 सागरा. ११ मेघासारख्या (नीलवर्ण). १२ तान्हेल्या लोकांच्या तोंडांत.

छाया.

तुझ्यापाशीं ऐशी विपुलजललक्ष्मी अमुनियां
तडोंगा, येईना अणुहि तृषितांची तुज दया ! ।
निर्दोषीं चण्डांशु प्रखरकिरणीं आग पसरी
तदा कां तत्तृष्णा करिशिल, रुशाङ्गा ! वद दुरी ? ॥ ४१ ॥

मूल.

अयि रोषसुरीकरोषि मो चेत्
किमपि त्वां प्रति वारिधे वदामः ।
जलदेन तवार्थिना विमुक्ता-
न्यपि तोयानि महान्न हा जहासि ! ॥ ४२ ॥

छाया.

धग्शील मनीं न राग बंधो
तरि वदतो तुज गोष्ट एक *सिंधो ! ।
तव यांचक मेघ वारिधारा
वितरी, त्याहि न सोडिशी^{१२}, उदारी ! ॥ ४२ ॥

मूल.

न वारयामो भवतीं विशन्तीम्
वर्षानदि स्रोतसि जन्हुजायाः ।
न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्या-
स्तरङ्गभङ्गान् प्रकटीकरोषि ॥ ४३ ॥

१ विपुल जलसंपत्ति. २ अगा सरोवरा. ३ तहानेनें व्याकुल झालेल्या लोकांची. ४ उन्हाळ्यांत. ५ सूर्य. ६ तीव्र उन्हांनें. ७ तृषितांची तहान. ८ सुकून गेलें आहे अंग ज्याचें अशा. ९ बंधो सिंधो इ. अन्वय. *अगा समुद्रा. १० (उडकाची) याचना करणारा. ११ पाण्याची वृष्टी. १२ करितो.; सोडतो. १३ वारिधारा. १४ टाकतोस. १५ मोठ्या मनाच्या.

छाया.

भागीरथीच्या शिरसी प्रवाहीं
 याच्यांत, वर्षानदि, दोष नाही ।
 तिच्या पुढें स्वीय तरङ्गलीला
 दावाशि हें मान्य न सन्मतीला ॥ ४३ ॥

मूल

पौलोमीपतिकानने विलसतां गीर्वाणभूमीरुहां
 येनाघ्रातसमुज्झितानि कुसुमान्याजघ्रिरे निर्जरैः ॥
 तस्मिन्नय मधुव्रते विधिवशान्माध्वीकमाकांक्षति
 त्वं चेदञ्चसि लोभमस्वुज तदा किं त्वां प्रति ब्रूसहे ॥४४॥

छाया.

ज्यानें नदीनि रम्य कल्पकुसुमें हुंगोनिचांटाकिलीं
 त्यांचा घेउनि गंध निर्जरती संतोषली अंतरीं ।
 देवें तोचि मधुव्रत स्वहृदयीं इच्छीतसे त्वन्मधु
 आतां दाविशि, अर्जुजा ! रुपणता, हीं ! काय तूनें वदूं ॥४५॥

मूल.

भुक्ता मृणालपटली भवता निर्पीता-
 न्यंबूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ।
 रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य
 कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥ ४५ ॥

१ हे वर्षाकालांतील नदि. २ आपल्या लाटांचा खेळ. ३ साधु लोकांना. ४ ज्या मधुव्रतानें. ५ इंद्राच्या बागेंत. ६ कल्पवृक्षाचीं फुले. ७ वासु घेऊन सोडिलीं. ८ देवपंक्ति. ९ भ्रमर. १० आपल्या मनांत. ११ तुझा रस. १२ कमला. १३ हाय !

छाया.

त्वां सेविलें मधुर वारि, मृणालखण्डें
तेवींच ती रसयुता नैलिनी प्रमोदें ।
हंसा ! कसा, मजासि सांग खरेंच, सर्चा
हा फेडिशील उपकार सरोवराचा ! ॥ २५ ॥

मूल.

प्रारंभे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मज्जरी-
पुत्रे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान् ।
तस्मिन्नद्यरसालशाखिनि दशां दैवात्कृतामश्रुति
त्वं चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥ ४६ ॥

छाया.

येतां रम्य वसन्त, कोमल नव्या र्धन्मंजरी सेविल्या
गीतें मंजुल गाउनी मंदभरें लीलीं तुवां दाविल्या ।
दैवें^{११} तोचि रसाल दीन सहसा झाला कशत्वं तथा
त्यौगीशी, तरि पट्टें^{१२}दा ! तुजपरी तूं धन्य पृथ्वींत या ॥ २६ ॥

मूल.

एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्षः
किं कृष्णसार खलु खेलसि काननेऽस्मिन् ।
सीमामिमां कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भ-
मुक्तामयीं हरिविहारवसुंधरायाः ॥ ४७ ॥

१ पाणी. २ कमलाच्या देटांचें तुकडे. ३ रसयुक्त. ४ कमळवेल. ५ मोठ्या आनंदानें. ६ संस्मरणीय. ७ प्राप्त झाला असतां. ८ ज्या आज्ञा-
च्या मांजऱ्या. ९ आनंदभरांत. १० चेष्टा, विलास. ११ दुर्दैवानें. १२
आम्रवृक्ष. १३ सोडतोस. १४ भ्रमरा.

छाया.

कां धुंद होउनि मदे, वद, या वनांत
 तूं क्रीडनोसि, हरिणा ! हरिणाजनांत ।
 वर्षाव येथ दिसतो कैरिमौक्तिकांचा
 क्रीडाप्रदेश इथुनी मृगराज्याचा ॥ ४७ ॥

मूल.

जठरज्वलनज्वलताप्यपगतशङ्कं समागतापि पुरः ।
 करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यतां नु कथम् ॥ ४८ ॥

छाया.

वद, आली हरिणाली पुढतीं निःशंक, तरि तिला काय ।
 मारावें कैरिपुनें ? जरि जठराग्निप्रदीप्त तत्काय ॥ ४८ ॥

मूल.

येन भिन्नकरिकुंभविस्खलन्-
 मौक्तिकावलिभिरञ्चिता मही ।
 अथ तेन हरिणान्तिके कथं
 कथ्यतां नु हरिणा पराक्रमः ॥ ४९ ॥

छाया.

मत्तदंतिवरगण्ड भेदुनी
 मौक्तिकां रुचिरं केलि भेदिनी^१ ।
 आजि त्याचि हरिनें मृगापुढें
 वानिजे स्वचल काय बापुढें ! ॥ ४९ ॥

१ वृष्टि. २ हत्तींच्या (गंडस्थळांतील) मोत्यांचा. ३ विहाराची भूमी, खेळण्याची जागा. ४ या जागेपासून. ५ सिंहाचा. ६ सांग. ७ प्राप्त झाली. ८ हरणांची पंक्ति. ९ निर्भयपणें. १० हत्तींच्या शत्रूनें; अर्थात् सिंहांनें. ११ कोठ्यांतील अग्नीनें पेटलेला. १२ त्या सिंहाचा देह. १३ माजलेल्या हस्तिश्रेष्ठांच्या गंडस्थळाना. १४ अलंकृत केली. १५ पृथ्वी.

मूल.

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे
गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।
असौ कुंभिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-
गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥ ५० ॥

छाया.

गजेन्द्रा ! सोडोनी निविडें वन हें जा, पळ कसा
न जीवाचा येथें क्षणभरिं मदान्धा ! भंवंता ।
कैरी माँनोनीयां प्रखरनखरीं खण्डित करी
शिल्लासंघा, तो हा मृगपति निजे शैलकुँहरीं ॥ ५० ॥

मूल.

गिरिगव्हरेषु गुरुगर्वगुंफितः
गजराजपोत न कदापि संचरेः ।
यदि बुध्यते हरिशिशुस्तनन्धयः
भविता करेणुपरिशोषिता मही ॥ ५१ ॥

छाया.

गर्जराजचाळ, न फिरे गुहान्तरीं
गिरिच्या, धरोनि गुरुगर्व अन्तरीं ।
स्तनपायि धाल हरिचा उटे^{१५} जरी
करिणीच राहतिल शेष^{१६} भूवरीं ॥ ५१ ॥

१ गजश्रेष्ठा. २ दाट, गर्द. ३ हत्ती. ४ समजूत. ५ तीव्र
नखांनी. ६ पाषाणांच्या समुदायाला. ७ पर्वताच्या गुहेंत. ८ अगा
गजेन्द्राच्या बाळका. ९ गुहांमध्ये. १० मोठा अभिमान. ११ मनांत.
१२ आईच्या अंगावरलें दूध पिणारा. १३ बच्चा. १४ सिंहाचा १५ जर
झोंपंतून जागा झाला. १६ बाकी, शिल्लक.

मूल.

निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती
 कृती मालाकारो वकुलमपि कुत्रापि निदधे ।
 इदं को जानीते यद्यमिह कोणान्तरगतो
 जगज्जालं कर्ता कुसुमभरसौरभ्यभरितम् ॥ ५२ ॥

छाया.

तरु लावी वागेमधिं चतुर माळी निजकरीं
 तयांमध्ये कोठें तरि वकुल तो स्थापित करी ।
 असें कोणा ठावें, वसुनि तरु कोणांन्तरिं असा
 भरोनी टाकील प्रचुरनिजगंधें दशदिशां ॥ ५२ ॥

मूल.

यस्मिन् खेलति सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहले-
 म्थान्द्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिहृन्तावलाः पेदिरे ।
 सोयं तुङ्गतिमिङ्गिलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः
 क्रोडे क्रीडतु कस्य केलिकलहृत्यस्कार्जवो राघवः ॥ ५३ ॥

छाया.

येत्कीडासमयीं प्रचण्ड उठती लाटा समुद्रान्तरीं
 तैन्नादें गिरिभन्दरभ्रम गेमे दिग्वांरणां अन्तरीं ।
 लीलेनें गिलि जो तिमिगिल महान् तो वीर्यवान् राघव
 कोठें हो विहरेल केलिकलहें त्यागोनियां अर्णव ॥५३॥

१ लावतो. २ कोपण्यांत. ३ आपल्या विपुल सुवासानें. ४ दाही
 दिशा. ५ जो (राघवमत्स्य) क्रीडा करित असतांना. ६ समुद्रामध्ये
 ७ लाटांच्या आवाजांनं. ८ मन्दरपर्वताचें फिरणें. ९ वाटतो. १० दिग्गजां-
 ना. ११ मनांत. १२ सहज. १३ मोठे तिमिगिल मासे. १४ राघव नांवाचा
 मासा. १५ कोणत्या शलाशयांत. १६ लाडल्लगड्यांनं. १७ समुद्र सोडून.

मूल.

लूनं मत्तमतंगजैः कियदापि छिन्नं तुषारादितैः
शिष्टं ग्रीष्मजभीष्मभानुकिरणैर्भस्मीकृतं काननम् ।
एषा कोणगता सुहुः परिमलैरामोदयन्ती दिशो
हा कष्टं ललिता लवंगलतिका दावाग्निना दह्यते ॥ ५४ ॥

छाया.

कांहीं मत्तमतंगजीं उपटिलें, कांहीं जनीं तोडिलें
वारायास हिमांस शेष वन तें चण्डांगुनें जाळिलें ।
राहे एकिकडे परी परिमळें व्यापी दिशामण्डळें
ऐशी ती ललिता लवंगलतिका दावानलानें जळे ॥ ५४ ॥

मूल

स्वर्लोकस्य शिखामणिः सुरतरुग्राभस्य धामाद्भुतं
पौलोमीपुरुहूतयोः परिणतिः पुण्यावलीनामसि ।
सत्यं नन्दन किंत्विदं सहृदयैर्नित्यं विधिः प्रार्थयते
त्वत्तः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः ॥ ५५ ॥

छाया.

स्वर्गालंकारि तूँ अपूर्व, अमरद्रुंचें विहीरस्थल
इंद्राचें शशिचेंहि, नन्दनवना, पुण्यावलीचें फल ।
हें तों सत्य, परंतु नित्य रसिक प्रार्थी विधीला मनीं
राहो खाण्डवरङ्गभूमिनट तो दूरी तुझ्यापासुनी ॥ ५५ ॥

१ उन्मत्त हत्तीनीं. २ दूर करण्यास. ३ थंडीला. ४ सूर्यानें. ५ सुंदर.
६ लवंगवेल. ७ वणव्यानें. ८ स्वर्गाचा अलंकार. ९ याला 'असशी' हें
अध्याह्न क्रियापद. १० देववृक्षांचें. ११ क्रीडास्थान. *इंद्राच्या बाय-
कोचें. १२ भगा नन्दनवना. १३ अनेक पुण्य कृत्यांचें. १४ खाण्डव-
वनरूप रंगभूमीवरील नाचणारे पात्र. १५ पुराणप्रसिद्ध.

मूल.

स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने
 चंचूकोटिविपाटिताररपुटो यास्याम्यहं पंजरात् ।
 एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादय-
 त्यन्तः संप्रविवेश वारणकराकारो गजग्रामणीः ॥ ५६ ॥

छाया.

जातां लोक निघोनि दूर अगदीं कार्यार्थ आपापल्या
 चंचूने^१ उखळोनि पंजरनुखा जाईन हिंडावया ।
 मांडे खाइ मनांत हे शुक्र असे, तों हस्तिशुडेपरी^२
 काळा भोर भयाण सर्प शिरला तैत्पंजराभ्यन्तरीं ॥ ५६ ॥

मूल

रे चाञ्चल्यजुषो मृगाःश्रितनगाः कल्लोलमालाकुला-
 मेतामम्बुधिकामिनीं व्यवसिताः संग्राहितुं वा कथम् ।
 अत्रैवोच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्तैः समावर्तितो
 यद् ग्रावेव रसातलं पुनरसौ यातो गजग्रामणीः ॥५७॥

छाया.

सांगा, चंचलबुद्धिमूढमृगहो ! अद्रीस या सोडुनी
 पोहावे तेंदिनींत बुद्धि सुचली ऐशी तुह्मां कोटुनी ।
 आवर्तान्तरिं सांपडोनि गिरक्या खातां गजांचा पती
 गेला पार तळा हिच्या उंपलसा, ऐसें जनीं बोलती ॥५७॥

१ चोंचीने. २ पिंजऱ्याचें तोंड. ३ पोपट. ४ हत्तीच्या सोंडेसारखा.
 ५ त्या शुकाच्या पिंजऱ्यांत. ६ चंचलबुद्धि आणि ह्मणूनच मूर्ख अशा
 हरिणांनो. ७ ज्यावर तुमचा निर्भय संचार होता त्या या पर्वताला. ८
 नदीमध्ये. ९ भोंवऱ्यांत. १० दगड किंवा खडा यासारखा.

मूल.

पिब स्तन्यं पोत त्वमिह मददन्तावलधिया
दृगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान् ।
त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहर-
न्नयं धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधरः ॥ ५८ ॥

छाया.

स्तन प्राशीं प्रेमें प्रबलहरिवाळा, वंद अशीं
दिगन्तीं कोपानें अरुणनयनें कां फिरविशी ।
नव्हे हा उन्मत्त द्विप, सकलसंतापशमन
गड्या, हा गंभीरध्वनि करि नव श्यामल घन ॥ ५८ ॥

मूल.

धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे नासिको गर्भः ।
उन्मदवारणबुद्ध्या मध्ये जठरं समुच्छलति ॥ ५९ ॥

छाया.

गंभीर श्रुतिसुंदर रीं तव जलदा पुरे पुरे साचा ।
मत्तकरिध्वान्तीनिं स्फुरतो मम गर्भ एक मासाचा ॥ ५९ ॥

मूल.

वेतण्डगण्डकण्ठूतिपाडित्यपरिपन्थिना ।
हरिणा हरिणालीषु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥ ६० ॥

१ सांग. २ दिशांच्या शेवटांकडे. ३ लाल डोळे. ४ हत्ती. ५ सर्व लोकांच्या तापाचें शमन करणारा. हे 'घन' याचें विशेषण. ६ गंभीर आहे शब्द ज्याचा असा. ७ नवीन. ८ काळा. ९ मेघ. १० कर्णमनोहर. ११ शब्द, गर्जना. १२ मेघा. १३ माजलेला हत्ती वाटून. १४ स्फुरण पावतो; हालतो; चंचल होतो.

छाया.

गंजगण्डकण्डु ज्यानें खरनखरीं लाविली^१ विनाशपथा ।
सांगावी त्या हरिनें हरिणीलीपुढतिं काय वीर्यकथा ॥६० ॥

मूल.

नीरात्रिमलतो जनिर्मधुरता रामामुखस्पर्धिनी
वासो यस्य हरेः करे परिसलो गीर्वाणचेतोहरः ।
सर्वस्वं तद्दहो महाकविगिरां कामस्य चाम्भोरुह
त्वं चेत्प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत् त्वां किमाचक्षमहे ॥६१॥

छाया.

जन्म स्वच्छजलान्तरीं, र्मधुरता रामामुखा लाजवी
वांस श्रीहरिच्या करीं, सुरगणां सौगन्ध्य आनंदवी ।
कामाचें कविगीणिचेंहि असशी सर्वस्व अंभोरुह
ऐसा तूं अतिलुब्ध होशि मधुपीं, मोठा चमत्कार हा ! ॥६१॥

मूल.

लीलामुकुलितनयनं किं सुखशयनं समातनुषे ।
परिणामविषमहरिणा करिनायक वर्धते वैरम् ॥ ६२ ॥

छाया.

लीलेनें^{१८} नयन मिटुनि क्षोपशिं कां, गजवरा ! सुखभरानें ।
परिणामीं^{१९} कठीण अशा हरिशीं वैराभि वाढतो त्यानें ॥६२॥

१ हत्तीच्या गंडस्थलाची खाज. २ तीव्र नखांनीं. ३ जिरविली.
४ सिंहानें. ५ हरिणांच्या पंक्तीपुढें. ६ शौर्याची काहणी. ७ स्वच्छ
पाण्यांत. ८ माधुर्य, सौंदर्य. ९ रमणीयस्त्रीमुखाला. १० वस्ती. ११
मदनाचें. १२ कवीच्या भाषेचें. १३ प्राण, जीव. १४ अगा कमला ! १५
भ्रमरावर; श्लेषानें मद्यप्यावर. १६ डौलानें. १७ शेवटीं कठीण. १८
अशा तुझ्या वर्तनानें.

मूल.

विदुषां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो बहिः ।
याताश्चेन्न पराश्चान्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ६३ ॥

छाया.

भलते शब्द न विद्वानांच्या वदनावाहिर येती ।
आले तर ते हस्तिदन्तसे मार्गे न कधी जाती ॥ ६३ ॥

मूल.

औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं संभूतिरम्भोनिधे-
र्वासो नन्दनकानने परिस्रलो गीर्वाणचेतोहरः ।
एवं दातृगुरोर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः
स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदि ॥ ६४ ॥

छाया.

जन्म क्षीरसमुद्रि, तीन भुवनीं औदार्य ठावें असे,
इंद्राच्या वनिं वास, गंध हरितो देवांचिही मानसें ।
हे सैन्मान्य, सुरद्रुमा ! गुण तुझे, वा न्यूनता एक ही
पात्रापात्रविचार दानसमयीं नाहीं तुला अल्पही ॥ ६४ ॥

मूल.

एको विश्वसतां हरास्यपद्मणः प्राणानहं प्राणिना-
मित्येवं परिचिन्त्य मा स्म मनसि व्याधानुतापं कृथाः ।
भूपानां भवनेषु किंच विमलक्षेत्रेषु गूढाशयाः
साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वत्तुल्यकक्षाः खलाः ६५

१ हत्तीच्या दांतांसारखे. २ वस्ती. ३ थोर लोकांना मान्य. ४ देववृ-
क्षा. ५ उणेपणा. ६ योग्यायोग्य विचार.

छाया.

प्राण्यांना फसवूनि निष्ठुरपणें मी काय तो संहरीं
पश्यात्ताप असा नको करूं, सख्या व्याधा ! कधीं अन्तरीं ।
पुण्यक्षेत्रिं तसा नृपालभवनीं त्वत्तुल्य वा आढळे
मोठा तो खलवृन्द, इंगितें जनीं ज्याचें न कोणा कळे ॥६५॥

मूल.

विश्वास्य मधुरवचनैः साधून् ये वंचयन्ति नम्रतराः ।
तानपि दधासि मातःकाश्यपि यातस्तवापि च विवेकः ६६

छाया.

मृदुवचनीं वश करुनीं वंचिति सुजनां, तेंयांहि तनुंवरती ।
माते^१ काश्यपि ! धरिती, चळली मति काय तवहि हर हर ! ती ॥६६॥

मूल.

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव काऽपि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरङ्गहया
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥ ६७ ॥

छाया.

लोकोपकारमतिला उर्पेमा न सांची
कांहीं विलक्षणचि पद्धति भाषणाची
अत्यद्भुता रुतिहि आरुति फार रम्य
विद्वच्चरित्र सगळें वचनां अगम्य ॥ ६७ ॥

१ मारतो. २ अगा पारध्या, ३ पवित्र स्थळांत. ४ राजगृहीं. ५ तुझ्या-
सारखा. ६ दुष्टांचा समुदाय. ७ मनांतली गोष्ट. ८ फसवितात. ९ त्या
खलांना सुद्धां १० पाठीवर. ११ हे धरित्री माते ! १२ लोकांवर उपकार
करण्याच्या बुद्धीला. १३ सादृश्य. १४ योग्य. १५ शब्दांना; अर्थात् वाणीला.

मूल.

आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ।
कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ता-
लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोती ॥ ६८ ॥

छाया.

अत्यंत थोर जन दारुण संकटांत
औदार्यवैभव अपूर्वाचि दावितात ।
अग्नींत रुष्ण^२ अगहू पडतां, विलोकीं,
लोकोत्तरं प्रकटि तो निर्जगंध लोकीं ॥ ६८ ॥

मूल.

विश्वाभिरामगुणगौरवगुंफितानां
रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ।
लोकंपृणैः परिमलैः परिपूरितस्य
काश्मीरजस्य कटुतापि नितान्तरम्या ॥ ६९ ॥

छाया.

भुवनसुंदर गुण, बुद्धि विर्मल ज्याची
कोपवृत्तिहि रम्य त्या पण्डिताची ।
चटक लावी रसिकांस परिर्मलाची
मधुर कटुताही तया केशराची ॥ ६९ ॥

१ भयंकर. २ काला चंदन. ३ अलौकिक, असाधारण. ४ आपला वास. ५ जगाला आवडणारे. ६ निर्मल. ७ रागाची वृत्ति. ८ सुगंधाची. ९ गोड, रम्य. १० कडवटपणा. ११ रसिकांस वासाची चटक लावणाऱ्या.

मूल.

लीलालुण्ठितशारदापुरमहासंपद्मराणां पुरो
 विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषो वलान्ति चेत् पामराः ।
 अद्य श्वः फणिनां शकुन्तशिशवो दन्तावलानां शशाः
 सिंहानां च सुखेन मूर्धसु पदं धास्यन्ति शालावृकाः ॥७०॥

छाया.

ज्यांनीं सुंदर रत्नमंडित असें श्रीशारदेचें^१ पुर
 लीलेनें लुटिलें तयांसि जनिं कीं धिक्कारिती पामर ? ।
 जाणा आज उद्यां जनीं करितिल श्वां बालपक्षी शश
 सौर्केचें हरिं, नाग, वारण, अहो! लत्ताप्रहारे वश ॥ ७० ॥

मूल.

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभि-
 स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्वम् ।
 अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां
 न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥ ७१ ॥

छाया.

नर्धत्वे^१ निर्जगुरुवाक्प्रहार साही
 तो मोठें पद भिळवी जगांत, पाहीं ।
 यत्नानें^२ निर्कषि^३ न घांसिलें जयास
 रत्ना त्या नृपतिशिरीं घडे न वास ॥ ७१ ॥

१ भगवती सरस्वतीचें नगर. २ सहज. ३ कुत्रा. ४ पक्ष्याचें बालक.
 ५ ससा. ६ सहज. ७ सिंह. ८ सर्प. ९ हत्ती. श्वा, बालपक्षी, शश
 (अनुक्रमें) हरि, नाग, वारण, यांस लत्ताप्रहारे वश करितिल इ. अन्वय.
 १० नम्रपणानें, गरीबीनें. ११ आपल्या गुरूचे (उपदेशपर) कठोर शब्द.
 १२ सहन करतो. १३ जोरानें. १४ कसोटीवर.

मूल.

वहाति विषधरान् पटीरजन्मा
शिरसि मषीपटलं दधाति दीपः ।
विधुरपि भजतेतरां कलङ्कम्
पिञ्चुनजनं खलु विभ्रति क्षितीन्द्राः ॥ ७२ ॥

छाया.

सतत विषधरां पटीरं सेवी
धरि शिरि दीपकं कज्जलास लेवी ।
वरि तनुवरती कलंक चन्द्र
पिञ्चुनजना गृहिं पाळिती नरेन्द्र ॥ ७२ ॥

मूल.

सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्द-
मानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव ।
आराधितः कथय केन करैरुदारै-
रिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥ ७३ ॥

छाया.

लोकोपकार करि आपण होउनीच
आजन्मसिद्ध जनिं सज्जनवृत्ति हीच ।
इन्दु प्रफुल्लित कैरीं करि कैरवांला
हैं कार्य काय कथिलें कवणें तयाला ? ॥ ७३ ॥

मूल.

परार्थव्यासंगादुपजहदथस्वार्थपरता-
मभेदैकत्वं यो वहाति गुणभूतेषु सततम् ।

१ सर्पानां. २ चंदन. ३ दिवा. ४ दुष्ट लोकांना. ५ राजे. ६ ज-
न्मापासून तयार. ७ किरणांनीं. ८ चंद्रविकासी कमलांना.

स्वभावाद्यस्यान्तः स्फुरति ललितोदात्तमहिमा
समर्थो यो नित्यं स जयतितरां कोऽपि पुरुषः ॥७४॥

छाया.

परांचे साधाया हित निजहिताते दवडिती
अभेदाची^२ दृष्टी धरुनि सकलां तुल्य गणिती ।
स्वभावे औदार्यप्रभृति गुण चित्ती विकसती
विभूती या ऐशा अतुल^१ निजतेजे विलसती ॥ ७४ ॥

मूल.

वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ७५

छाया.

गुणवान् वंशभव हि नर संगविशेषेचि उच्येता मिळवी ।
तुम्बीफलाविणे त्या वीणादण्डा न थोरली पदवी ॥ ७५ ॥

मूल.

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति ।
निखिलरसायनमहितो गन्धेनोग्रेण लशुन इव ॥ ७६ ॥

छाया.

होई निन्दाभाजन अमितगुणहि वर्ते एक दोषाने ।
अखिलरसायनपूजित जेवीं तो लशुन उर्धगंधाने ॥ ७६ ॥

१ दुस्त्याचें. २ ऐक्यदृष्टि. ३ साहजिकपणें. ४ उदारपणा वगैरे. ५ अवतारी पुरुष, साधु. ६ आपुल्या अनुपम तेजानें, ७ सद्गुणसंपन्न; पक्षीं दोष्यांनीं युक्त. ८ कुलीन; पक्षीं बांबूचे केलेले. ९ विशेष प्रकारच्या संगतीनें; पक्षीं विशेष प्रकारच्या जोडीनें. १० मोठेपणा. ११ भोपळ्या-शिवाय. १२ वीणेच्या लांकडाला. १३ निन्देला पात्र. १४ अनंत गुण आहेत ज्यांत अशी. १५ पदार्थ. १६ सगळ्या रसायनांत मान्य. १७ लसूण. १८ उग्रवासानें.

मूल.

उपकारमेव तनुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम् ।
मूच्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥ ७७ ॥

छाया.

होति विपद्ग्रस्त तरी उपकारचि अधिक करिति साधुजन
मूर्च्छित, मृतं अथवा तो पारदु याचें असे उद्‌घाहरण ॥ ७७ ॥

मूल.

वनान्ते खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता
भुजप्रान्तं भर्तुं भजति भयहर्तुः सपदि या ।
अहो सेयं सीता दशवदननीता हलरदैः
परीता रक्षोभिः श्रयति विवशा कामपि दशाम् ॥ ७८ ॥

छाया.

वैनीं क्रीडासक्ता शशशिशुं वघोनी डचकली
ह्मणोनी भर्त्याचे भयहर् भुजप्रान्त कवळी ।
अहो ती ही सीता दशवदन नेई पळवुनी
दशा आतां कैशी, हर हर ! तिची राक्षसगर्णी ॥ ७८ ॥

मूल.

पुरो गीर्वाणानां निजभुजबलाहोपुरुषिका-
महो कारं कारं पुरभिदि शरं संमुखयतः ।
स्मरस्य स्वर्वालानयनमुखमालार्चनपदं
वपुः सद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत् ॥ ७९ ॥

१ संकटांनीं ग्रासलेला. २ हीनबल. ३ मारलेला.; अर्थात् भस्म के-
लेला. *पारो. ४ दाखला. ५ (येथें) उद्यानांत. ६ खेळण्यांत दंग. ७
सशाचें पिळूं. ८ पतीचें. ९ भीति दूर करणारे. १० बाहुप्रदेश. ११
रावण. १२ राक्षसमंडलीमध्ये.

छाया.

अहो ! वारंवार स्वभुजबलदर्पास मिरवी
 पुढें गीर्वाणांच्यां, त्रिपुरमथनीं बाण चढवी ।
 अशा त्या कामाची तनु सुरवधूवंय सरसा
 हॅराक्षिज्वालेंनें कवळिलि, अहा ! आज, सहसा ! ॥७९॥

मूल.

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां
 शाखास्तरूणां मृदुलासनानि ।
 सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी
 दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटितानि ॥ ८० ॥

छाया.

शांसा तरूंच्या मृदु उच्च पीठें^{१०}
 चीत्कार वक्तृत्व रसाळ मोठें ।
 अतिथ्य लीला दर्शनादिकांच्या
 समेत हें योग्यचि मर्कटांच्या ॥ ८० ॥

मूल.

किं तीर्थं ? हरिपादपद्मभजनं, किं रत्नसच्छामतिः
 किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।
 किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे
 कः शत्रुर्वदस्वेदानकुशलो दुर्वासनासंचयः ॥८१॥

१ आपल्या हातांच्या बळाची प्रौढी. २ समोर. ३ देवांच्या. ४ त्रिपुराला
 मारणारा जो शिव त्याच्यावर. ५ सुरांगनांना वंदनीय. ६ सुंदर. ७ शिवाच्या
 (तिसऱ्या) डोळ्यांतील अग्निज्वालेंनें. ८ खांच्या. ९ उंच. १० आसनें. ११
 चीची असा शब्द. १२ पाहुणचार. १३ चेष्टा. १४ दांत व नखें यांच्या.

छाया.

तीर्थ कशाला ह्मणती ! नारायणपादपद्मभजनाला ।
 रत्नं कशाला ह्मणती ! निर्मल सन्मान्य बुद्धिविभवाला ॥
 शास्त्र असे काय बरे ! यच्छ्रवणें द्वैत नाशुनी जाय ।
 पीडाकुशल रिपु असे कवण ? मनांतिल कुवासैनानिचय ॥
 उपकारांत रत असे सतत, असा मित्र होय कोण जनी ! ।
 सत्यज्ञान, जयाच्या लागावें एकसारखें भजनी ॥ ८१ ॥

मूल.

निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।
 चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मर्दवम् ॥ ८२ ॥

छाया.

वदति सगळें वेदान्तशास्त्र नाचे
 तरी शुद्ध न मन कधीं दुर्जनाचें ।
 जेविं न धरी मैनाक मृदुपणाला
 जरी संतत जलधींत मग्न झाला ॥ ८२ ॥

मूल.

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।
 शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ८३ ॥

१ नारायणाच्या पादकमळाच्या सेवेला. २ जें ऐकल्यानं. ३ जी-
 वात्मा आणि परमात्मा भिन्न आहेत अशी बुद्धि. ४ त्रास देण्यांत पटा-
 ईत. ५ वाईट इच्छांचा समुदाय. ६ रममाण. ७ हिमालयाचा मुलगा.
 पूर्वी पर्वतांना पंख असत. एके समयीं इन्द्र ते उपटून टाकून लागला, तेव्हां
 मैनाक हा त्याच्या भीतीनें समुद्रांत जाऊन लपून राहिला. या
 पुराणोक्त कथेस अनुलक्षून येथें वर्णन आहे.

छाया.

अधिक वंद्य गमे गुणहीनता
 फुकट ती अगदीं गुणपूर्णता ।
 इतर सर्वहि वृक्ष विराजती
 मलयजा जन संडुनि^३ टाकिली ॥ ८३ ॥

मूल.

परोपसर्पणानंतचिन्तानलशिखाशतैः ।

अकुंचितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥८४॥

छाया.

पैर्याचनचिन्ताभिज्वालास्पर्शीहि जया नसे ठावा ।
 उक्तेर्षदुंडुभी त्या तरुचा भुवनांत कां न वाजावा ? ॥ ८४ ॥

मूल.

शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः स्वकीयगुणजालैः ।
 विवराणि मुद्रयन् द्रागुर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥ ८५ ॥

छाया.

शून्यान्तःकरणाला गुर्णयुत करितो स्वकीय गुणजालीं ।
 छिद्रे आच्छादुनियां कोळ्यापरि सुजन विलसतो भारी ॥ ८५ ॥

मूल.

खलः सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः ।

परदुःखाग्निशमनमारुतः केन वर्ण्यताम् ॥ ८६ ॥

१ चन्दनाला. २ तोडतात. ३ दुसऱ्याच्या पुढें हात पसरण्याची
 चिन्ता तीच कोणी अग्नी, त्या अग्नीच्या ज्वाळांचा स्पर्श. ४ ऐश्वर्याची
 नौबद. ५ गुणहीन नराला; पक्षीं कोनाला किंवा कोपऱ्याला. ६ सद्गुणी;
 पक्षीं जाळ्यांनीं युक्त. ७ आपल्या आंगच्या अनेक गुणांनीं; पक्षीं अनंत
 धाग्यांनीं. ८ व्यंगें; पक्षीं पोकळ जागा.

छाया.

सज्जनकापीसाच्या रक्षणिं अतिदक्ष एकटो अनल ।

परतोपाग्निप्रशमनिं अनिलं असां वानि कवण मनुज खल ! ॥८६॥

मूल.

परगुह्यगुप्तिनिपुणं गुणमयमखिलैः समीहितं नितराम् ।

ललिताम्बरमिव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खलाः ॥८७॥

छाया.

परगुह्यगोपनांत प्रवीर्ण, गुणमय, जनां अतीष्ट असे ।

रुचिरांबरतुल्य अशा सुजना खल दूषवीति भूषकसे ॥ ८७ ॥

मूल.

यशःसौरभ्यलशुनः शान्तिशैत्यहुताशनः ।

कारुण्यकुसुमाकाशः खलः सज्जनदुःखदः ॥ ८८ ॥

छाया.

सत्कीर्ति-गन्ध-लशुन, शान्तिहिमानल, दयासुमाकाश, ।

खल अत्यद्भुत ऐसा, पीडाकर फार साधु पुरुषास ॥ ८८ ॥

मूल.

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां

घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।

१ साधुरूप कापसाच्या. २ अद्वितीय. ३ अग्नि. ४ दुसऱ्याचा दुःखरूप अग्नि विझविण्याच्या कामांत. ५ वारा. *हें 'खल' याचें विशेषण. ६ दुष्ट; दुरात्मा. हें 'वानि' याचें कर्म. 'कवण मनुज' हा 'वानि' याचा कर्ता. ७ दुसऱ्याचीं व्यंगे झाकण्यांत; पक्षीं दुसऱ्यांचें गुह्यांग आच्छादण्यामध्ये. ८ निपुण. ९ सद्गुणयुक्त; पक्षीं धार्यांचें बनलेलें. १० अत्यंत आवडतें. ११ सुंदर वस्त्राप्रमाणें. १२ खराब करितात; विघडवितात. १३ उंदरासारखे. १४ उत्तमकीर्तिरूप सुवासाला लसूण. १५ सहनशीलतारूप थंडीला विस्तव. १६ दयारूप पुष्पास आकाश. १७ पीडा देणारा.

महाराष्ट्र भामिनीविलास.

यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो-
स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ८९ ॥

छाया.

पत्रप्रसूनफलभारशिरीं धरीशी
शीततातपादिकहि संतत सोशितोसी ।
तूं वेंचिशी परसुखार्थं निर्जां तनूही
वृक्षा उदारतिलका ! प्रर्णती तुला ही ! ॥ ८९ ॥

मूल.

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुंबिषति प्रकामम् ।
व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्वा
यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ ९० ॥

छाया.

इच्छा करी प्रलयपावकचुंबनाची
वांच्छा धरी खचित चिंतिं हलाहलाची
भेटावयासि करि यत्न भुजंगराया
जो दुर्जनासि वशीं इच्छितसे कराया ॥ ९० ॥

मूल.

दीनानामिह परिहाय शुष्कसस्या-
न्यौदार्यं प्रकटयतो महीधरेषु ।

१ पानं, फुलें आणि फळें यांचें ओझें. २ थंडी, ऊन वगैरें. ३ अर्पण करितोस; खर्च करितोस. ४ आपली. ५ उदार जनामध्यें श्रेष्ठा. ६ नमस्कार. ७ प्रलयकालच्या अग्नीला आलिंगन देण्याची. ८ हालाहल विष पिण्याची. ९ सर्पश्रेष्ठ तक्षकाला (भेटावयासी). १० वश कराया इ. अन्वय.

औन्नत्यं परममवाप्य दुर्मदस्य
ज्ञातोऽयं जलधर तावको विवेकः ॥ ९१ ॥

छाया.

क्षेत्रे हीं किति तरि शुष्के जागजागीं
औदार्यं प्रकट करीशि शैलशृंगीं ।
पावोनी पद् बहु उंच, माद आला
अभोदा, हणुनि विवेकं कार्यं गेला ! ॥ ९१ ॥

मूल.

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वीं गुर्वीं ततोऽपि जगदण्डम् ।
तस्मादप्यतिगुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥ ९२ ॥

छाया.

गिरि मोठे, त्यापेक्षां पृथिवी, तिजहून विश्व हें सगळें ।
त्यापरिसही महात्मे, यद्वुद्धि प्रलयकालिं ही न ढळे ॥ ९२ ॥

मूल.

व्योमनि वासं कुरुते चित्रं निर्माति यत्नतः सलिले ।
स्नपयति पवनं सलिलै र्यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥ ९३ ॥

छाया.

वांस करी आकाशीं; यत्नें करि सलिलिं चित्र निर्माण ।
नहींणी पवनीं सलिलें, जो नर दावी खलींसि बहुमान ॥ ९३ ॥

मूल.

हारं वक्षसि केनाऽपि दत्तमज्ञेन मर्कटः ।

लेढि जिघ्रति सांक्षिप्य करोत्युन्नतमासनम् ॥ ९४ ॥

१ शैते. २ वाळलेलीं. ३ डोंगराच्या शिखरावर. ४ अगा मेघा ! ५
विचारशक्ति. ६ विवेक गेला काय ? असा अन्वय. ७ वस्ती. ८. पाण्यावर.
९ निर्माण करि इत्यादि अन्वय. १० स्नान घालतो. ११ वाज्याला.
१२ दुष्ट मनुष्याला.

छाया.

कोणा एका मूढें वानरकंठिं अर्पिला हार ।

चाटुनि हुंगुनि करि तो^१ त्याचें आसून उन्नत फार ॥ ९५ ॥

मूल.

मलिनेऽपि रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि १५

छाया.

बहुभाष, मलिन, चर्पलहि असतां तूं, ही सँरोजिनी, भ्रमरा ।

फुल्लमुखी, रांग्युता, सरसा तुजेशीं; त्यजीशि कां तिजला ? ॥ ९५ ॥

मूल.

स्वार्थं धनानि धनिकात् प्रतिगृह्णतो य-

दास्यं भजेन्मलिनतां किमिदं विचित्रम् ।

गृह्णन् परार्थमपि वारिनिधेः पयोऽपि

मेघोऽयमेति सकलः किल कालिमानम् ॥ ९६ ॥

छाया.

जो स्वोद्देशार्थ उसनें धन घेउं लागे

त्याच्या मुखास जनिं थोर कलंक लागे ।

आश्चर्य यांत न; परार्थ समुद्र र्थाची

काळी समग्र तनु होय तया^१ घनाची ॥ ९६ ॥

१ वानर. २ बैठक. ३ उंच. ४ पुष्कळ गुंजारव करणारा; पक्षीं कटोर भाषण करणारा. ५ कृष्णवर्ण; पक्षीं दुराचारी. ६ चंचळ; पक्षीं एके ठिकाणीं प्रेम न करणारा. ७ कमळवेल. ८ अगा भ्रमरा ! ९ फुललीं आहेत कमळरूप मुखें जिचीं, पक्षीं हसतमुख. १० रक्तवर्णयुक्त; पक्षीं अभिलाषयुक्त. ११ मकरन्दयुक्त; पक्षीं प्रेमयुक्त. १२ तुझ्याबरोबर वागण्यांत. १३ आपल्या पोटाकरितां. १४ दुसऱ्याकरितां, लोकाकरितां. १५ हें 'याची' याचें कर्म. १६ मागतो. याचा 'जो' (घन) हा अध्याहृत कर्ता होय. १७ त्या मेघाची.

मूल.

जनकः सानुविशेषो जातिः काष्ठं भुजंगमैः सङ्गः ।
स्वगुणैरेव पटीरज यातोऽसि तथापि महिमानम् ॥ ९७ ॥

छाया.

अद्रिविशेष पिता तव, सर्पांशी संग, काष्ठ ही जाति ।
स्वगुणांतीच तरी त्वां मेळविली, चन्दना ! जनीं महेती ॥ ९७ ॥

मूल.

कस्मै हन्त फलाय सज्जन गुणग्रामार्जने सज्जसि
स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णय ।
ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैःसंभृता-
स्तैरेवास्य कलेः कलेवरपुषो दैनंदिनं वर्तनम् ॥ ९८ ॥

छाया.

वांछोनी कवण्या फळास, सुजना ! विद्यार्जना लागसी,
स्वात्मालंकरणार्थ ! साठविं तरी सद्बोध हा मानसीं ।
सौंदर्यातिशयें मनास हॅरिती तत्काल पृथ्वीतलीं
त्या वस्तूवरतीच वृत्ति करितो हा देहपोषी कली ॥ ९८ ॥

मूल.

धूमायिता दश दिशो दलिताराविन्दा
देहं दहंति पवना इव गंधवाहाः ।
त्वामन्तरेण मृदुताम्रदलाम्रमञ्जु-
गुञ्जन्मधुव्रत मधो किल कोकिलस्य ॥ ९९ ॥

१ मलय पर्वत. २ मोटेपणा. ३ इच्छा करून. ४ आपणांस अलंकृत करण्याकरितां. ५ सदुपदेश; चांगली गोष्ट. ६ सौन्दर्यभरानें. ७ याला 'ज्या' (वस्तू) हा अध्याहृत कर्ता. ८ (अपलें) शरीर पोसणारा.

छाया.

रसालतरुवरि मंजुळ गाती भुंगसंघ ज्यांमाजी
अशा तुजविणें, सख्या वसन्ता ! कोकिल दुःखित आजी ।
प्रफुल्लकमली पूर्ण दशदिशा धूसर गमति तयाला
सुगंध पवनहि अंगारापरि तापप्रद बहु झाला ॥ ९९ ॥

मूल.

भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाग्र-
दुद्दामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण ।
दैवे पराचि करिणामरिणा तथापि
कुत्रापि नापि खलु हा पिशितस्य लेशः ॥१००॥

छाया.

वीटोनी मनिं गजराज तुंगंगंड
खंडी जो खरनखरी शिला प्रचण्ड ।
त्या सिंहावरि विपरीत काळ आला
मांसाचा कवलहि त्या महाग झाला ! ॥ १०० ॥

मूल.

गर्जितमाकर्ण्य मनागङ्गे मातु निंशार्धजातोऽपि ।
हरिशिशुरुत्पतितुं द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम् १०१

छाया.

परिसुनि गर्जित किंचित् हरिशिशुं रात्र्यर्धजात तरि पाहे ।
उडुनार्थं स्वांगीं आर्कषुनि अंकिं जननिच्य! राहे ॥ १०१ ॥

१ आंब्यावर. २ भुंग्यांच्या झुंडी. ३ ज्या वसंतांत. ४ फुललेल्या कमळांनीं. ५ धुरकट, मलिन. ६ समजून. ७ उंच आहे गंडस्थळ ज्याचें असा. हें 'गजराज' यांचें विशेषण. ८ जो सिंह. ९ तीव्र नखांनीं. १० गर्जना. ११ थोडेसें; अस्पष्ट. १२ सिंहाचा बालक. १३ ज्याला जन्मून अर्धी रात्र झाली आहे असा. १४ उडी मारण्याला. १५ आपल्या अवयवांना. १६ आवरून धरून. १७ मांडीवर. १८ पडून राहतो.

शृंगारविलास.

मूल.

न मनागपि राहुरोषशंका
न कलंकानुगमो न पाण्डुभावः ।
उपचीयत एव काऽपि शोभा
परितो भामिनि ! ते मुखस्य नित्यम् ॥ १ ॥

छाया.

अणुहि न मर्निं राहुरोषशंका
धैरि नचि पाण्डुरता तशी कलङ्का ।
अशि तव वदनद्युति प्रकेशे
सनत, न भामिनि ! तीस सार्म्य भौंसे ॥ १ ॥

मूल.

नितरां परुषा सरोजमाला
न मृणालानि विचारपेशलानि ।
यदि कोमलता तवाङ्गकाना-
मथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥ २ ॥

छाया.

अतिशयित कठोर अर्द्धजमाला
विसर्तति रम्य न वाटते मनाला ।

१ राहूच्या रागाची भीति. २ याला 'जी' (वदनद्युति) हा अध्याहृत कर्ता. याचीं कर्में 'राहुरोषशंका,' 'पाण्डुरता,' आणि 'कलंका,' हीं होत. ३ फिकटपणा. ४ मुखाची कान्ति. ५ विशेष फाकत जाते.* हे प्रिये भामिनि. ६ तुलना. ७ दिसते. ८ कमलांची पंक्ति. ९ कमलांच्या देंटांच्या मालिका.

मुळिंच न मग गोष्ट पळवांची
मृदुगुणकीर्ति अशी तवाङ्कांची ॥ २ ॥

मूल.

स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपाली-
दोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया ।
आनन्दमंकुरयति स्मरणेन काऽपि
रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः ॥ ३ ॥

छाया.

स्वेदांबुनें रुचिरं फार कपोलं झाले
त्यांच्यावरी श्रवणकुण्डलयुग्म हाले ।
येतां अशी स्मृतिपथाप्रति सुंदरांगी
आनंद अंकुरित होय मदनंतरंगी ॥ ३ ॥

मूल.

कस्तूरिकातिलकमालि विधाय सायं
स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।
प्रौढिं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-
मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि ॥ ४ ॥

छाया.

मृगमदतिलकाते लावुनीयां कपाळीं
स्मितवदन दिनीतीं वैस तूं सौधजालीं ।
प्रियसखि ! कुमुदांना थोर आनंद वाटो
चहुंकडुनि दिशांच्या आनींनीं मोर्द दाटो ॥ ४ ॥

१ पाल्याची. २ मृदुपणाचा लौकिक. ३ तुझ्या मृदु अवयवांची.
४ घर्मोदकानें. ५ सुंदर. ६ गाल. ७ कर्णकुण्डलाची जोडी. ८ स्मृतींत.
स्मरणांत. ९ प्रिया. १० उत्पन्न. ११ माझ्या चिन्तांत. १२ कस्तूरीतिलकाला,
१३ हसतमुख. १४ संध्याकाळीं. १५ वाड्याच्या खिडकींत. १६ चंद्रवि-
कासी कमलांना. १७ मुखांचे ठायीं. १८ आनंद, टवटवी.

मूल.

तन्मंजु मन्दहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त
सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥ ५ ॥

छाया.

मंजुळ आणि क मन्द हास्य तें, ते सुसकारे मोठे
ती वंदनश्री मधुर, जीवरी कलंक न दिसे कोठें ।
मनास अजुनी वेड लाविती विलास हे द्यायितेचे
सायंकाळीं फुलतीं कमळें तत्सम नेत्र जयेचे ॥ ५ ॥

मूल.

प्रातस्तरां प्रणमने विहिते गुरुणा-
माकर्ण्य वाचममलां भव पुत्रिणीति ।
नेदीयासि प्रियतमे परमप्रमोद-
पूर्णादरं दयितया दधिरे दृगन्ताः ॥ ६ ॥

छाया.

प्रातःकाळीं गुरुजनचरणां वंदन करितां त्यांनीं
'पुत्रवती हो, 'अशी काढिली मंगलदायक वाणी ।
परिसुनियां ती परमप्रेमें तेविंच मोदभरानें
निकटवर्ति पतिवरी सोडिली कटाक्षालि द्यायितेनें ॥ ६ ॥

मूल.

गुरुजनभयमद्विलोकनान्तः-
समुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ।

१ मुखाची शोभा. २ सुंदर. ३ शृंगारात्मक चेष्टा. ४ प्रियेचे. ५ गुरु-
जनांनीं. ६ जवळ असलेल्या. ७ कटाक्षपंक्ति.

दरदलदरविन्दसुन्दरं हा
हरिणदृशो नयनं न विस्मरामि ॥ ७ ॥

छाया.

फेकिताना मजवरी कटाक्षांस
होय गुरुजनसंकोच यन्मनास ।
मृगाक्षीचे त्या नयन विस्मरे^१ना
असे ईषत्फुलाब्जसाम्य ज्यांना ॥ ७ ॥

मूल.

कपोलपालिं तव तन्वि मन्ये
लावणधन्ये दिशमुत्तराख्याम् ।
चिभाति यस्यां ललितालकायां
मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मीः ॥ ८ ॥

छाया.

कपोलपाली तन्वि ! तुझी ही उत्तरदिशाचि वाटे
सुंदरालका असुनि तिच्यामधिं वैश्रवणश्री^१ थाटे ॥ ८ ॥

मूल.

आळीषु केलीरभसेन बाला
मुहुर्ममालापमुपालपन्ती ।
आरादुपाकर्ण्य गिरं मदीयां
सौदामिनीयां सुषमामयासीत् ॥ ९ ॥

१ वडील माणसांची लाज. २ जिच्या मनाला. ३ विसरत नाहीं. ह्याचें
'नयन' हें कर्म आणि 'मी' हा अध्याहृत कर्ता. ४ किंचित् फुललेल्या कम-
ळाची शोभा. ५ ज्या नयनांना. ६. गंडप्रदेश, गाल. ७ हे कृशाङ्गि ! ८
सुंदर केश कुटिल (लोंबत) ओहेत जिच्यावर अशी; पक्षीं सुंदर अल-
कानगरी आहे जिच्यांत अशी. ९ वै = खरोखर, श्रवणश्री = कर्णशोभा;
पक्षीं कुबेराची लक्ष्मी.

छाया.

सखीसमाजांत विहोरंगी
आलाप माझे वदतां वरांगी ।
एकोनियां सन्निध शब्द माझा
विद्युल्लतेच्या धरि थोर तेजाँ ॥ ९ ॥

मूल.

मुधैव मन्तुं परिकल्प्य गन्तुं
मृधैव रोषाद्दुपजल्पतो मे ।
उदश्रुचञ्चन्नयनं नताङ्गी
गिरं न कां कामुररीचकार ॥ १० ॥

छाया.

‘ हा चाललो इथुनि भामिनि ! अर्न्यधामी ’
दावोनि कोप लटिका वदतो असें मी ।
तो आणुनी उदकं कंपितं लोचनांला
ती^{१२} काय काय वचनें वदली न बाला ? ॥ १० ॥

मूल.

तदवधि कुशली पुराणशास्त्र-
स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ।
यदवधि न पदं दधाति चित्ते
हरिणकिशोरदृशो दृशो विलासः ॥ ११ ॥

१ मैत्रिणींच्या मंडलींत. २ क्रीडेच्या भरांत. ३ भाषण, शब्द. ४ बो-
लत असतां. ५ सुंदरांगी; सुंदरी. ६ विजेच्या. ७ कांतीला. विद्युल्लतेच्या
थोर तेजा धरि’ असा अन्वय. ८ दुसरीकडे. ९ इतक्यांत. असें मी
वदतो तो इ. अन्वय. १० अश्रु, आसवे. ११ कंपयुक्त. १२ ‘ती बाला
काय काय वचनें न वदली!’ असा अन्वय.

छाया.

शास्त्रपुराणग्रंथान्तरिंच्या चालति तोंवरि गोष्टी !
 कुरङ्गनयनानयनविलास न जोंवरि पडला दृष्टी ॥ ११ ॥

मूल

आगतः पतिरितीरितं जनैः
 शृण्वती चकितमेत्य देहलीम् ।
 कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते
 लोचने मम कदा मृगेक्षणा ॥ १२ ॥

छाया.

पातला प्रिये गृहास, ऐकुनी
 संभ्रमे पुढति येइ तत्क्षणी ।
 चंद्रिकेपरि कधी मृगेक्षणा
 शांतवील मम लोलं लोचनां ॥ १२ ॥

मूल.

अवधौ दिवसावसानकाले
 भवनद्वारि विलोचने दधाना ।
 अवलोक्य समागतं तदा मा-
 मथ रामा विकसन्मुखी बभूव ॥ १३ ॥

छाया.

निशि^१ आगमनप्रसंगि जायीं
 बसली द्वारिं निजाक्षि^२ लावुनीबां ।

१ हरिणाक्षीच्या डोळ्यांचा विलास. २ आला. ३ पति. ४ 'प्रिय गृहास पातला' हें याचें कर्म. ५ लगवगीनें. ६ समोर येई. ७ चांदण्या-
 प्रमाणें. ८ हरिणलोचना, प्रिया. ९ शांत करील. १० चंचल अथवा उत्कं-
 ठित नयनांना. ११ संध्याकाळीं; रात्रीं. १२ (माझ्या) आगमनाच्या वेळीं
 १३ बायको. १४ (मंदिराच्या) दाराकडे. १५ आपले डोळे लावून.

बधुनी मज पार्लेला गृहाला
प्रियरोमावदना विकस आला ॥ १३ ॥

मूल.

गुरुभिः परिवेष्टितापि गण्ड-
स्थलकण्डूयनचारुकैतवेन ।

दरदर्शितहेमबाहुनाला

मयि बाला नयनाञ्चलं चकार ॥ १४ ॥

छाया.

गुरुजन भवतीं असोनि बाला

करुनि कपोलजकण्डुच्या मिर्षाला ।

प्रकटवि भुजकांचनाब्जनाला

मजवरि सोडि पुढें अपांगमाला ॥ १५ ॥

मूल.

विनये नयनारुणप्रसाराः

प्रणतौ हन्त निरन्तराश्रुधाराः ।

अयि जीवितसंशयः प्रयाणे

न हि जाने हरिणाक्षि केन तुष्येः ॥ १५ ॥

छाया.

विनये^१ तव नेत्र रक्त होती

नमनें त्यांतुनि अश्रु लोटताती ।

१ आलेला. २ आवडत्या प्रियेच्या मुखावर. ३ टवटवी. ४ वडील मा-
णसें. ५ सभोवतीं. ६ प्रिया. ७ गालावर उत्पन्न झालेल्या कंठ्याच्या. ८
निमित्ताला. ९ दाखवी. १० बाहुरूप सुवर्णकमळाच्या देंटाला. ११ ने-
त्रकटाक्षांच्या पंक्तीला. १२ (मी) नम्र झालों असतां. १३ (मी) प्रणि-
पात केला असतां. * त्या नेत्रांतून.

तव जीवित जाइल प्रयाणें
॥ न कळे तोपैसि तूं, प्रिये ! कशांनै ! ॥ १५ ॥

मूल.

अकरुण मृषाभाषासिन्धो विमुञ्च ममाञ्चलं
तव परिचितः स्नेहः सम्यङ् मयेत्यभिधायिनीम् ।
अविरलगलद्वाष्पां तन्वीं निरस्तविभूषणां
क इव भवतीं भद्रे निद्रे विना विनिवेदयेत् ॥ १६ ॥

छाया.

करुणाहीना ! महीचंका ! त्वंजि अंचलें मम, कान्ता !
प्रेमाची तव ओळख पटली फार चांगली आतां ॥
ऐसें बोलुनि खळखळ पाणी नयनांतुनि जी ढाळी
सुकोनि गेली, अलंकारही नचि अंगावरि घाली ॥
अशी असे मम दीयिता प्रियंकर पंचप्राणांहून
सख्ये निद्रे ! तुजविण तिजशीं संगमें घडविल कोण ? ॥१६॥

मूल.

तीरे तरुण्या वदनं सहासं
नीरे सरोजं च मिलद्विकासम् ।
आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा
मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥ १७ ॥

१ (माझ्या) दूर जाण्यानें किंवा वियोगानें. २ संतुष्ट होशील. ३ कोणत्या उपायानें. ४ निष्करुणा, निर्दया. ५ महान् कपट्या. ६ सोड. ७ पदर. ८ प्रिया. ९ आवडती. १० भेट.

छाया.

तीरीं बघोनि तरुणीमुख रम्यहास
नीरीं सरोज, विलसे बहु यद्विकीर्ण ।

दोन्हीकडे अलिक्शिशोरकसंघ मुग्ध

धांवोनि जाति सहसा मकरंदलब्ध ! ॥ १७ ॥

मूल.

वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनी-

हारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ।

अंसदेशविनिवेशितां क्षणा-

दाचकर्ष निजबाहुवल्लरीम् ॥ १८ ॥

छाया.

दयितेहृदयि परकीर्यकामिनीहारचिन्ह पाहोनी ।

अंसार्पित भुजलता भामिनी घे तत्क्षणि काढोनी ॥ १८ ॥

मूल.

हृदये कृतशैवलानुषंगा

मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।

प्रियनामपरे मुखे सखीना-

मतिदीनामियमादधाति दृष्टिम् ॥ १९ ॥

१ याचें कर्म ' तरुणीमुख, ' व ' सरोज. ' २ तरुणस्त्रीचें मुख. ३ म-
थुर आहे हास्य ज्यांत असें. ४ पाण्यांत. ५ कमल. ६ ज्या-(सरोजा-) चा
प्रफुल्लितपणा. ७ ' तरुणीमुख, ' व ' सरोज ' यांच्याकडे. ८ बालभ्रम-
रांचे थवे. ९ अज्ञान, वेडे. १० अविचारानें. ११ रसप्राशनार्थ लोलुप
झालेले. १२ प्रियाच्या वक्षःस्थलावर, १३ सपत्नीच्या किंवा सवतीच्या
हाराची खूण. १४ गळ्यांत घातलेली. १५ बाहुरूप वेल. १६
भामिनी स्त्री.

छाया.

हृदयावरि लावि शैवलातें
 भवतीं चाळवि सुंदरी तैनुते ।
 प्रियनाम सखीभुंखांत येई
 तइं तद्दृष्टि नितान्त दीन होई ! ॥ १९ ॥

मूल.

इत एव निजालयं गताया
 वनिताया गुरुभिः समावृतायाः ।
 परिवर्तितकन्धरं नतभ्रु
 स्मयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥ २० ॥

छाया.

हरिणनयना इथुनीच गृहा गेली
 भोंवतालीं गुरुजनीं वेष्टिलेली ।
 मान मुरडे, भृकुटीहि नम्र होई
 असें स्मितयुत तद्दृदन मनीं येई ॥ २० ॥

मूल.

कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे
 मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ।
 अयमपि खलु गुञ्जन् मञ्जु माकेन्दमौली
 चुलुकयति मदीयां चेतनां चञ्चरीकः ॥ २१ ॥

१ शेवाळें. २ इकडे तिकडे. ३ टाकी. ४ प्रिया. ५ अंगालों. ६ पतीचें नांव. ७ मैत्रिणीच्या तोंडांत. ८ सुंदरीची दृष्टि. ९ अत्यंत. १० मृगाक्षी, प्रिया. ११ वडील माणसांनीं. १२ भिवई. १३ मंदहास्ययुक्त. १४ त्या प्रियेचें मुख. १५ मनांत येतें.

छाया.

कुटुनि मजसि आतां चापुढें जीविताशा ?
मलय^१भुजगवायु व्यापिती या प्रदेशा ।
सांखे ! मधु^२करही हा गाउनी मंजु^३गीतें
विकै^४सितसहकारीं, क्षोभवी मन्मती^५तें ॥ २१ ॥

मूल.

निरुध्य यान्तीं तरसा कपोतीं
कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने ।
मयि स्मिताद्रं वदनारविन्दं
सा मन्दमन्दं नमयांबभूव ॥ २२ ॥

छाया.

कपोतैकान्ता पळतां धरोनी
कान्तापुढें ठेवि^६ उभी करोनी ।
बघोनियां हें, वदनारविन्द
प्राणप्रिया वांकवि मंद मंद ॥ २२ ॥

मूल.

तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थितं
तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।
वदनत्विषस्तव चकोरलोचने
परिसुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः ॥ २३ ॥

१ मलयपर्वतावरील सर्पानीं आपल्या मुखांतून सोडलेले वायु. २ अगे मैत्रिणी. ३ भ्रमर सुद्धां. ४ गोड गाणीं. ५ प्रफुल्ल आम्रवृक्षावर. ६ माझ्या मनाला. ७ कपोतीला. ८ कपोतापुढें. * याला 'मी' हा अध्याहृत कर्ता. ९ मुखकमल. 'प्राणप्रिया वदनारविंद मंद मंद वांकवी,' असा अन्वय.

छाया.

वदनकान्ति तुझी मृगलोचने
 अखिल दिक्कृतम हें * विलयासने ।
 शर्मवि तर्पजनाप्रति सत्वरीं
 कमलकांतिस लज्जितही करी ॥ २३ ॥

मूल.

लवळीं तव लीलया कपोले
 कवलीकुर्वति कोमलत्विषा ।
 परिपाण्डुरपुण्डरीकखण्डे
 परिपेतुः परितो महाधयः ॥ २४ ॥

छाया.

प्रिये ! कोमल तव गंडं कान्तिखाणी
 सहज लवर्लवेलीस लाज आणी ।
 पाहुनीयां हें शुभ्रकमलखण्ड-
 मनीं चिन्तानल भडकला प्रचण्ड ॥ २५ ॥

मूल.

यौवनोद्गमनितान्तशंकिताः
 शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।
 संकुचन्ति विकसन्ति राघवे
 जानकीनयननीरजश्रियः ॥ २५ ॥

१ सर्व. २ दिशांतील अंधकार * पुढें दिसणारें. ३ नाहीसे करिते.
 ४ शांत करी. ५ संताप पावलेल्या जनांस. ६ गाल. ७ अतिसुंदर. ८
 लवळी नांवाच्या वेलीला. ९ पांढऱ्या कमळांच्या समुदायाच्या मनांत.
 १० चिंतामि.

छाया.

शील, शौर्य, बल, अशा गुणांनीं अंतरिं मोहुनि गेली
 तारुण्याच्या मधुरकान्तिनें फाराचि लज्जित झाली ॥
 ऐशीं सीतानयनाब्जश्री पाहुनि रघुरायाला
 धारण करिते उल्लासातें तेविंच संकोचाला ॥ २५ ॥

मूल.

अधिरोप्य हरस्य हन्त चापं
 परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।
 परिणेष्यति वा न वा युवायं
 निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥ २६ ॥

छाया.

गुणयुक्त करोनि ईश^१चापा
 शमवोनी निज^२बान्धवालितापा ।
 वरि, वा न, कुमार कोण जाणे
 मिथिलानायकनांदिनी सुखानें ॥ २६ ॥

मूल.

उपनिषदः परिपीता गीताऽपि च हन्त मतिपथं नीता ।
 तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्वाहिर्याति ॥२७॥

छाया.

उपनिषदर्थपरिग्रह झाला, गीताहि मतिप^३था जाय ।
 परि जाय न विधुव^४दना मानस^५सदनासि सोडुनी, हाय ! ॥२७॥

१ सीतेच्या नयनकमलाची लक्ष्मी. २ विकासाला. ३ दोरीनें युक्त.
 ४ शिवधनुष्याला. ५ आपल्या बांधवसमुदायाच्या चिंतेला. ६ वरतो.
 ७ किंवा. ८ रामचंद्र. ९ जनककुमारी, जानकी. हें 'वरि' याचें कर्म.
 १० उपनिषदांतील अर्थाचें ग्रहण. ११ ध्यानमार्गाला. १२ चंद्रमुखी;
 प्रिया. १३ मनोरूप गृहाला.

मूल.

लोभाद्वराटकानां विक्रेतुं तक्रमानिशमटन्त्याः ।
लब्धो गोपकिशोर्या मध्येरथ्यं महेंद्रनीलमणिः ॥ २८ ॥

छाया.

लोभे कर्पादिकांच्या संभ्रावधि तक्रविक्रयार्थं किरे ।
त्या गोपकुमारीला मार्गी मणि नील थोर सहज मिळे ! ॥ २८ ॥

मूल.

रूपारुचिं निरसितुं रसयन्त्या हरिमुखस्य लावण्यम् ।
सुदृशः शिव शिव सकले जाता सकलेवरे जगत्यरुचिः २९

छाया.

रूपारुचि दृवडाया हरिमुखलावण्यसेवनीं रमली ।
तो, हर हर ! प्रियेची सकलेवरभुवनभक्ति मावळली ! ॥ २९ ॥

मूल.

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।
तथादि पतति हुताशे तदा हताशे तुलां तवारोहेत् ॥ ३० ॥

छाया.

स्वर्णासमान मम कान्ति जनीं विकासे
ऐसें उगीच भलते वदतेस कैसें ? ।
वेडे, सुवर्ण अनलानि सांपडेल
तेव्हां तयांत तव साम्य खरे दिसेल ! ॥ ३० ॥

१ कवड्यांच्या. २ संध्याकालपर्यंत. ३ ताक विक्रण्याकरितां. ४ महेंद्रनीलमणि. ५ सौंदर्याविषयीं द्वेष. ६ दूर करण्याकरितां. ७ कृष्णमुखाचें सौंदर्य पाहण्यामध्ये. ८ इतक्यांत. ९ (आपलें) शरीर आणि जगत् या उभयावरील प्रेम. १० अग्नीच्या मुखांत.

मूल.

न्यञ्चति वयसि प्रथमे समुदञ्चति तरुणिमनि सुदृशः ।
दधाति स्म मधुरिमाणं वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशम् ॥ ३१ ॥

छाया.

हरिणनयनेचें बाल्ये लया जातां
यौवनाचा संचार अंगिं होतां ।
मधुरे गमतीं अतिशयित मानसास
तिचीं वचनें, गति, तेविं ते विलास ॥ ३१ ॥

मूल.

निःसीमशोभासौभाग्यं नताङ्ग्या नयनद्वयम् ।
अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥ ३२ ॥

छाया.

तेन्वंगीच्या लोचनयुगला उपमा नाहीं लोकीं ।
परस्परांची भेट होइना चंचल ह्मणुनि जणों कीं ! ॥ ३२ ॥

मूल.

लोचनफुल्लाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमनाः ।
कस्तूरीतिलकमिषादयमलिकेऽलिस्तवोल्लसति ॥ ३३ ॥

छाया.

विकसितनयनाब्जांचा लोभ करी यन्मतीस चले भारी ।
कस्तूरीतिलकमिषें तो अलि भालीं तुझ्या विलास करी ॥ ३३ ॥

१ हरिणाक्षी प्रियेचें. २ बालपण. ३ तारुण्याचा. ४ गोड. ५ वाटतात. याला 'वचनें,' 'गति,' आणि 'विलास' हे कर्ते. ६ भाषण. ७ गमन. ८ शृंगारचेष्टा. ९ कृशाङ्गी प्रियेच्या. १० दोन डोळ्यांना. ११ तुलना. १२ उभयतांची. १३ नयनरूप प्रफुल्लित कमलांचा. १४ ज्या- (अली-) च्या मतीला. १५ चंचल; 'चल करी' इत्यादि अन्वय. १६ कस्तूरीच्या टिळ्याच्या रूपांन. १७ भ्रमर. १८ कपाळावर.

मूल.

चिन्तामीलितमानसो मनसिजः सख्यो विहीनप्रभाः
 प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्तां समस्ता कथा ।
 एतत्त्वां प्रतिबोधयामि मम चेदुक्तिं हितां मन्यसे
 मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापति जेष्यति ॥ ३४ ॥

छाया.

चिन्ताग्रस्त अनंग, आँलिवदनीं आली गँतश्रीकता
 प्रेमें व्याकुल जीवितेशे, परि ही राहोचि सारी कथा ।
 इच्छीसी हित आपुलें तरि तुला हें सांगतों संप्रति
 वेडे ! मान धरूं नको; वदन हें जिंकील राँकापति ॥ ३४ ॥

मूल.

अलंकर्तुं कर्णो भृशमनुभवन्त्या नवरुजं
 ससीत्कारं तिर्यग्वलितवदनाया मृगदृशः ।
 कराब्जव्यापारानतिसुकृतसारान् रसयतो
 जनुः सर्वश्लाघ्यं जयति ललितोत्तंस भवतः ॥ ३५ ॥

छाया.

श्रुतीं शृंगाराया बहुत नवं पीडीं अनुभवा
 करोनी सीत्कारो मधुर वदनीम्भोज फिरवी ।
 तुला त्या कांतेचा घडिघडि करस्पर्श घडतो
 महत्पुण्ये; जन्मस्तेवन, अवतंसा ! विरचितों ॥ ३५ ॥

१ चिन्तेनें ग्रासृत गेलेला. २ मदन. ३ सख्यांच्या मुखांवर. ४
 दैन्य, दीनवाणेपणा. ५ प्राणेश्वर; पति. ६ पूर्णमेचा प्रिय; पूर्णचंद्र. ७
 कान; हें ' शृंगाराया ' याचें कर्म. ८ सुशोभित करण्याकरितां. ९ नवीन.
 १० दुःख. ११ याला ' जी ' (कांता) हा अध्याहत कर्ता. १२ दुःखाचा
 सुसकारा. १३ मुखकमल. १४ हाताचा स्पर्श. १५ मोठ्या पुण्यानें.
 महत्पुण्ये करस्पर्श घडतो इ. अन्वय. १६ (तुझ्या) जन्माची प्रशंसा,
 १७ हे कर्णभूषणा ! १८ (मी) करितों.

मूल.

आयातैव निशा निशापतिकरैः कीर्णं दिशामन्तरं
भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरङ्गान्यलंकुर्वते ।
मुग्धे मानमपाकरोषि न मनागद्यापि रोषेण ते
हा हा बालमृणालतोप्यतितरां तन्वीं तनुस्ताम्याति ॥३६॥

छाया.

झाली प्राप्त निशा; निशापतिकरीं दिङ्मण्डलें व्यापिलीं;
रामांनीं भवनांत भूषणगणीं अंगें अलंकारिलीं ।
वेडे ! मान न सोडिशी अजुनि तूं थोडाहि; कोर्पानलें
हाँहा ! बालमृणाल लाजवि अशी ही अंगयष्टी जळे ! ॥ ३६ ॥

मूल.

वाचो मांगलिकीः प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने
केलीमन्दिरमारुतायनमुखे विन्यस्तवक्त्राम्बुजा ।
निःश्वासग्लपिताधरं परिपतद्वाष्पार्द्रवक्षोरुहा
बाला लोलविलोचना शिव शिव प्राणेशमालोकते ॥ ३७ ॥

छाया.

जायाच्या समयीं अनेक वदतां आशीर्वाचांतें जन
क्रीडामंदिरंजालिं हस्तकमलीं ठेऊनियां आनन ।
श्वासां टाकित, अश्रु ढाळित, अहा ! *अत्युष्ण, एणाक्षि ते^{१२}
उत्कंठायुक्तलोचनां हरहर ! प्राणेश्वरा लोक्षिते ॥ ३७ ॥

१ चंद्राच्या किरणांनीं. २ दिग्भाग. ३ सुंदर स्त्रियांनीं. ४ अनेक
अलंकारांनीं. ५ सुशोभित केलीं. ६ कोपात्रीनें. ७ हाय हाय ! ८ कोंवळ्या
कमलनालाला. ९ तनु. १० आशीर्वादांना. ११ लोक. जायाच्या
समयीं जन अनेक आशीर्वाचांतें वदतां (बोलतां, अर्थात् देत असतां)
इ. अन्वय. १२ विहारमंदिराच्या खिडकींत. * फार ऊन; हें 'अश्रु' याचें
विशेषण. १३ हरिणाक्षी. १४ ती. १५ उत्कंठायुक्त नजरेनें. १६ प्राण-
पतीला. १७ पाहते.

मूल.

दारिद्र्यं भजते कलानिधिरयं राकाधुना म्लायति
 स्वैरं कैरवकाननेषु परितो मालिन्यमुन्मीलति ।
 द्योतन्ते हरिदन्तराणि सुहृदां वृन्दं समानन्दति
 त्वं चेदंचसि कांचनांगि वदनांभोजे विकासाश्रियम् ॥३८॥

छाया.

राकाकलानिधि वरीतिल दैन्यलीला
 म्लानत्व येइल बसें कुमुदावलीला ।
 दिईमण्डलें, स्वजनवृन्दहि हर्षताल
 काते, जई मुखसरोज तुझे फुलेल ॥ ३८ ॥

मूलं.

पाटीरद्रुभुजङ्गपुङ्गवमुखायाता इवातापिनो
 वाता वान्ति दहन्ति लोचनसमी ताम्रा रसालद्रुमाः ।
 एते हन्त किरन्ति कूजितमयं हालाहलं कोकिला
 बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान् कथं रक्षतु ॥३९॥

छाया.

वायू वाहति, चन्दनस्थभुजगांपासोनिया उद्रम
 ज्यांचा, तांपेद होति फार नयनां हे तांचे आश्रितुम ।

१ पूर्णिमा आणि चंद्रमा. २ धारण करतील. ३ अत्यंत दैन्य. ४ मलिनपणा. ५ चंद्रविकासी कमलांना. ६ दिक्प्रांत. ७ स्वकीय जनांचे समुदाय. ८ आनंदित होतील. ९ मुखकमल. १० चंदनावर असणाऱ्या सर्पांच्या-(मुखां-) पासून. ११ उत्पत्ति. १२ ज्या वायूंचा. 'ज्यांचा चंदनस्थभुजगांपासूनिया उद्रम (ते) वायू वाहति' असा अन्वय. १३ त्रास देणारे. १४ तांबडे. १५ आम्रवृक्ष.

येथें हे विखरीति कूजितमिषें हालौहला कोकिल
बाला बालमृणालकोमलतनु प्राणां कशी रक्षिल ? ॥ ३९ ॥

मूल.

आयातैव निशा मनो मृगदृशामुन्निद्रमातन्वती
मानो मे कथमेष संप्रति निरातङ्कं हृदि स्थास्यति ।
ऊहापोहमिमं सरोजनयना यावद्विधत्तेतरां
तावत्कामनृपातपत्रसुषमं बिंबं वभासे विधोः ॥ ४० ॥

छाया.

ही आली रंजनी, जियेंत रंणी होती अतिव्याकुल;
आतां हा मम मान निर्भय कसा चित्तामधें राहिल ! ।
ऐसी अंतरि सुंदर्राब्जनयना चिंता करूं लागली
तो रम्ययुति चंद्रबिंब झळके कामातपत्रापरी ॥ ४० ॥

मूल.

विदूरादाश्चर्यस्तिमितमथ किंचित्परिचया-
दुदञ्चञ्चाल्यं तदनु पारितः स्फारितरुचि ।
गुरूणां संघातं सपदि मयि याते समजनि
त्रपाघूर्णत्तारं नयनमिह सारङ्गजदृशः ॥ ४१ ॥

छाया.

दुरोनी आश्चर्ये चकिर्तं, मग किंचित् परिचयं
घडोनी चांचल्या धरि, पसरि जें कान्तिनिचयं ।

१ पसरतात. २ शब्दांच्या रूपानें. ३ हालाहल विषाला. ४ प्रिया. ५ कोंवळ्या कमलनालाप्रमाणें मृदु आहे शरीर जीचें अशी. ६ रात्र. ७ स्त्रिया. ८ सुंदर कमलाप्रमाणें डोळे जिचे अशी प्रिया. ९ इतक्यांत. १० सुंदर आहे कांति ज्याची असें. ११ मदनाच्या छत्राप्रमाणें. १२ हें 'जें' (नयनद्वंद्व) याचें विशेषण. १३ ओळख. 'किंचित् परिचय घडोनी' इ० अन्वय. १४ चंचळ होतें. १५ नयनद्वंद्व. १६ कांतीचा पुंज.

वरी^१ लज्जा मीतें गुरुजैनसमाजांत बघुनी
मृगाक्षीचें ऐसें विजेचि नयनद्वंद्व भुवनी ॥ ४१ ॥

मूल.

राजानं जनयांक्भूव सहसा जैवातृक त्वां तु यः
सोऽयं कुण्ठितसर्वशक्तिनिकरो जातो जरातो विधिः ।
संप्रत्युन्मदखञ्जरीटनयनावक्त्राय नित्यश्रिये
दाता राज्यमखण्डमस्य जगतो धाता नवो मन्मथः ॥ ४२ ॥

छाया.

चन्द्रा ! राजपदावरी चढविलें ज्यानें तुला आदरें
तो हा आज जैरापराहत विधी, सामर्थ्य त्याला नुरे ।
आतां राज्य अखंड या अवनिचें धातां नवा मन्मथ
नित्योच्छासित खंजनाक्षवदना देणार हें निश्चित ॥ ४२ ॥

मूल.

आविर्भूता यदवाधि मधुस्यन्दिनी नन्दसूनोः
कान्तिः काचिन्निखिलनयनाकर्षणे कार्मणज्ञा ।
श्वासो दीर्घस्तदवाधि मुखे पाण्डिमा गण्डमूले
शून्या वृत्तिः कुलमृगदृशां चेतसि प्रादुरासीत् ॥ ४३ ॥

१ लाजतें. २ हें 'बघुनी' याचें कर्म. ३ वडील माणसांत. ४ प्रियेचें. ५ उत्कर्ष पावणारें. ६ नयनयुग्म. ७ जरेनें ग्रस्त. ८ ब्रह्मा. ९ राहिलें नाहीं. १० पृथ्वीचें. ११ ब्रह्मा. * मदन. १२ नेहमीं प्रफुल्लित असणाऱ्या. १३ खंजनपक्ष्यासारखे आहेत डोले ज्याचे अशा जनाच्या मुखाला; अर्थात् प्रियेच्या मुखाला. १४ 'नवा धाता मन्मथ या अवनिचें अखंड राज्य आतां नित्योच्छासित खंजनाक्षवदना देणार हें निश्चित (आहे.)' असा अन्वय.

छाया

सकलजनांच्या नयनसमूहा निजसौन्दर्ये हारी :
 नर्दसूनुची अशी मनोहर कान्ति प्रकटित झाली ॥
 तेव्हांपासुनि वदनि उसासे, फिकटपणा बहु गालीं ।
 शून्य वृत्तिही कुलाङ्गनांच्या अन्तरिं जागृत झाली ॥ ४३ ॥

मूल.

प्रसंगे गोपानां गुरुषु महिमानं यदुपते-
 रुपाकर्ण्य स्वियत्पुलकितकपोला कुलवधूः ।
 विषज्वालाजालं ज्ञादिति वमतः पन्नगपतेः
 फणायां साश्र्वर्यं कथयतितरां ताण्डवविधिम् ॥ ४४ ॥

छाया.

कथाप्रसंगें गोपसमाजीं कर्णावरतीं आली ।
 कृष्णकथा; तें पुलक थरारे घर्मविंदुयुत गालीं ॥
 अशी कुलवधू आश्र्वर्यानें कालियमर्दन वर्णा ।
 फार भयंकर गरलज्वाला निघति यर्दास्यातोनी ॥ ४४ ॥

मूल.

कैशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना-
 वागामिन्यखिलेश्वरे रतिपतौ तत्कालमस्याज्ञया ।
 आस्ये पूर्णशशाङ्कता नयनयोस्तादात्म्यमम्भोरुहां
 किञ्चासीदमृतस्य भेदविगमः साचिस्मिते तात्त्विकः ॥४५

१ हरण करिते. २ कृष्णाची. ३ स्तिमित किंवा मंद अशी वृत्ति. ४ (व्रजांतील) कुलीन स्त्रियांच्या. ५ गोष्टीच्या ओघांत. ६ गोपमंडळींत. ७ याला कर्ता 'कृष्णकथा.' ८ रोमांच. ९ हें 'पुलक' याचें विशेषण. १० गालावर; 'गालीं पुलक थरारे'; इत्यादि अन्वय. ११ कालियसर्पाचें (कृष्णकृत) मर्दन. १२ वर्णन करी. १३ विषाच्या ज्वाला. १४ ज्या- (कालिया-) च्या मुखान्तून.

छाया.

तैन्वंगीचें क्रमाक्रमानें बाल्ये लयाला जातां ।
 अखिलेश्वर रतिरमणांची त्या स्थानि योजना होतां ॥
 त्याच्या आज्ञेवरुनि तत्क्षणीं पूर्णचन्द्र वदनांत
 विकसे, कमलेश्री नयनीं, ही अमृत सरसहसितांत ॥ ४५ ॥

मूल.

अधरयुतिरस्तपल्लवा

मुखशोभा शशिकान्तिलंघिनी ।

तनुरप्रतिमा च सुभ्रुवो

न विधेरस्य कृतिं विवक्षति ॥ ४६ ॥

छाया.

रुचिर अधरकान्ती पल्लवां फार हांसे
 मधुर विधुहुनीही आननश्री विकासे ।
 तनु अनुपम ऐशी वाटते भामिनीची
 खचित कृति नसे ही नेहमींच्या विधीची ! ॥ ४६ ॥

मूल.

व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमहो मौनं समालंबते
 सर्वस्मिन् विदधाति किंच विषये दृष्टिं निरालंबनाम् ।
 श्वासं दीर्घमुरीकरोति न मनागङ्गेषु धत्ते धृतिं
 वैदेहीविरहव्यथाविकलितो हा हन्त लङ्केश्वरः ॥ ४७ ॥

१ कोमलांगीचें. २ बालपण. ३ सर्वांचा अधिपति. ४ मदनाची. ५ बाल्याच्या ठिकाणीं. ६ मदनाच्या. ७ कमळाची शोभा. ८ प्रेमयुक्त ह्यास्यामर्थें. 'त्याच्या आज्ञेवरुनि तत्क्षणीं वदनांत पूर्णचंद्र, नयनीं कमलश्री, (आणि) सरसहसितांत अमृतही विकसे.' असा अन्वय. ९ हें आननश्रीचें विशेषण. १० मुखशोभा.

छाया.

केव्हां मौन धरूनियां वसतसे, केव्हां मुखें चावळे
केव्हां दृष्टि विशून्य सृष्टविषयीं प्रेरूनियां वावरे ।
केव्हां श्वास सुदीर्घ घेई, अणुही केव्हां धरीना धृती
वैदेहीविरहे वयथाकुल असा तो होय लंकापती ॥ ४७ ॥

मूल.

उदितं मण्डलमिन्दोरुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।
मुदितं च सकलललनाचूणामणिशासनेन मदनेन ॥४८॥

छाया.

इन्दुमण्डल उगवलें, विरहिलोक
करूं सहसा लागले फार शोक ।
शिरोरत्नाचि मानिती यन्नियोग
सकलललना, तो हर्षला अनंग ॥ ४८ ॥

मूल.

इदमप्रतिमं पश्य सरः सरसिजैर्वृतम् ।
सखे मा जल्प नारीणां नयनानि दहन्ति माम् ॥४९॥

छाया.

वघ हें अनुपम रम्य सरोवर हेंसति यांत कमलाली ।
नको गोष्ट ही सखया; रमणीनयनवृंद मज जाळी ! ॥४९॥

* यांना 'जो' (लंकापति) हा कर्ता. १ अगदीं विषयरहित. २ फार मोठा. ३ धैर्य. ४ जानकीच्या विरहानें. ५ जगत्प्रसिद्ध. ६ रावण. ७ चंद्रबिंब. ८ आपल्या प्रियजनापासून दूर असलेले लोक. 'विराहि लोक सहसा (एकाएकी) फार शोक करूं लागले' असा अन्वय. ९ मस्तकावरील उत्कृष्ट भूषण. १० ज्या-(अनंगा-)ची आज्ञा. ११ सगळ्या स्त्रिया. १२ मदन. 'सकलललना यन्नियोग शिरोरत्नाचि मानिती तो अनंग हर्षला' असा अन्वय. १३ प्रफुल्लित होतात. १४ कमलपंक्ति. १५ स्त्रियांचा नयनसमूह.

मूल

मुञ्चासि नाद्यापि रुषं भामिनि मुदिरालिरुदियाय ।
इति सुदृशः प्रियवचनैरपायि नयनावजकोणशोणरुचिः ५०
छाया.

उदित^१ होय घनपंक्ति तथापि न, भामिनि ! सोडिशि राग ।
लुप्त^२ होय या वचनें दयितानयनकोणगत राँग ॥ ५० ॥

मूल.

आलोक्य सुंदरि मुखं तव मन्दहासं
नन्दन्त्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ।
किञ्चासिताक्षि मृगलाञ्छनसंभ्रमेण
चञ्चूपुटं चटुलयंति चिरं चकोराः ॥ ५१ ॥

छाया.

मानोनियां स्मितमुख्ता तुक्षिया सरोज
आनंदताति बहु अंतरिं भृंगराजं ।
श्यामाक्षि ! त्यासि समजोनि मुँधांशु चित्तीं
चञ्चूपुटा चिरं^३ चकोर हि चाळवीती ॥ ५१ ॥

मूल.

स्मितं नैतत्किंतु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
मुखं ब्रूते को वा कुमुममिदमुद्यत्परिमलम् ।
स्तनद्वंद्वं मिथ्या कनकनिभमेतत्फलयुगं
लता रम्या सेयं भ्रमरकुलनम्या न रमणी ॥ ५२ ॥

१ उदयाला आली; दिसूं लागली. २ मेघमाला. ३ नाहीसा झाला.
४ या शब्दांनीं. (हे) भामिनि, घनपंक्ति उदित होय तथापि राग न सो-
डिशी' या प्रियानें उच्चारलेल्या शब्दांनीं. ५ प्रियेच्या डोळ्याच्या कोप-
न्यामधील. ६ तांबडेपणा, लाली. हा 'लुप्त होय.' याचा कर्ता. ७ मंद-
हास्ययुक्त मुखाला. ८ कमल. 'तुक्षिया स्मितमुख्ता सरोज मानोनियां'
इ. अन्वय. ९ भ्रमरश्रेष्ठ. १० हे कृष्णनयने ! ११ चंद्र. १२ सर्वदा.

छाया.

निसर्गरमणीय हा नवीविकास, नोहे स्मितं
ह्मणेल मुख कोण या ? सुँम सुँगंधि हें निश्चित ।
मूर्धाच कुचकल्पना, कनकवर्ण हीं सर्कलें
नव्हेचि रमणी, असे रुचिर वळरी ही वरें ॥ ५२ ॥

मूल.

संग्रामाङ्गणसंमुखाहतकियद्विश्वंभराधीश्वर—
व्यादीर्णीकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा ।
अङ्गारप्रखरैः करैः कवलयन्नेतन्महीमण्डलं
मार्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः॥५३॥

छाया.

संग्रामीं पडती असंख्य मरुनी योद्धे क्षितीचे पती
ते ज्या पाडुनि नीलरंध्र वरती जातीं स्वरूपाप्रती ।
अङ्गारप्रखरीं करीं कवळि जो हें मेदिनीमण्डल
तो हा सूर्य नर्भी; शशांक ह्मणतो त्या कोणता पामर ? ॥५३॥

मूल.

श्यामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं
किंतु स्फुटं गरलमेतदथामृतं च ।
नो चेत् कथं निपतनादनयोस्तदेव
मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥ ५४ ॥

१ स्वभावतः सुंदर. २ नूतन प्रफुल्लितपणा. ३ मंद हास्य. ४ फूल. ५ गंधशाली. ६ खोटी. ७ स्तन आहत अशी समजूत. ८ सोन्याच्या रंगाचीं. ९ चांगलीं फळें. १० स्त्री. * वेल. ११ ज्या सूर्याला. * मोक्ष मिळवितात. १२ निखाऱ्यासारखे तीव्र. १३ किरणांनीं. १४ जो सूर्य. १५ पृथ्वीतल. १६ हा 'प्रकाशतो' या अध्याहृत क्रियेचा कर्ता. १७ सूर्याला. १८ कोणता मूर्ख मनुष्य.

छाया.

दृष्टिस्वरूप सित कृष्णहि न प्रियेचें
पीयूष आणि विष तें स्फुट होय साचें ।
नोहे तरी, कुठुनि तैत्यतनें नितांतें
आनंदमोह तरुणान्तरिं दाटतात ! ॥ ५४ ॥

मूल.

अलिं मृगो वा नेत्रं वा यत्र किञ्चिद्विभासते ।
अरविन्दं मृगाङ्गो वा सुखं वेदं मृगीदृशः ॥ ५५ ॥

छाया.

कमल काय हें ? मृगांकं अथवा ? मुख वा मृगनयनेचें ? ।
अलिमृगनयनासम कांहींसं जिथें दिसे बहु साचें ॥ ५५ ॥

मूल.

दायिते रदनत्विषां शिवा-
दायि तेऽभी विलसन्ति केसराः ।
अपि चालकवेषधारिणो
मकरन्दस्पृहयालवोऽलयः ॥ ५६ ॥

छाया.

प्रियसखि ! दर्शनप्रभामिषानें
विलसति केसर हे इथें सुखानें ।

* कटाक्ष. १ शुभ्र, पांढरें. २ कालें. ३ अमृत; ' प्रियेचें दृष्टिस्वरूप सित (आणि) कृष्णही न; तें पीयूष आणि विष साचें स्फुट होय; ' असा अन्वय. ४ त्या कटाक्षांच्या पातानें. ५ अत्यंत. ६ आनंद आणि दुःख. ७ तरुण पुरुषांच्या अंतःकरणामध्ये. ८ चंद्र. ९ प्रियेचें. १० (क्रमानें) अलि, मृग किंवा नयन याच्यासारखें. ११ दंतकांतीच्या निमित्तानें. १२ तंतु.

अलि अलकसुवेष आद्रीती
मधुरमरन्दरुचिस्वहा करीती ॥ ५६ ॥

मूल.

अनिशं नयानाभिरामया
रमया संमदिनो मुखस्य ते ।
निशि निःसरदिन्दिरं कथं
तुलयामः कलयापि पंकजम् ॥ ५७ ॥

छाया.

नयनसुंदरकान्तिनें अनिनाला
सतत उल्लास प्राप्त तुझ्या झाला ।
वरिल पंकज तत्साम्यलवहि काय ?
निशीं ज्याचें सौन्दर्य लया जाय ॥ ५७ ॥

मूल.

अङ्गैः सुकुमारतरैः सा कुसुमानां श्रियं हरति ।
विकलयति कुसुमबाणो बाणालीभि मम प्राणान् ॥ ५८ ॥

छाया.

कोर्मलतर निज अंगांनीं ती^{१५} ने^{१६} सुर्मकान्ति हरोनी ।
प्राण व्याकुल करितो माझे कुसुमबाण बाणांनीं ॥ ५८ ॥

१ भ्रमर. २ कुटिलकेशरूप चांगला वेष. ३ स्वीकारतात. ४ गोड रसाच्या आस्वादाची इच्छा. ५ नेत्रांना आनंद देणाऱ्या कान्तिनें. ६ तोंडाला. ७ टवटवी. ८ धारण करील. ९ (सूर्यविकास) कमल. १० आननाची थोडी तरी बरोबरी. ११ ज्या पंकजाचें. १२ नाश पावतें. १३ अधिक मऊ. १४ आपल्या. १५ प्रिया. १६ 'हरोनी ने' असा अन्वय. १७ पुष्पांची शोभा. १८ मदन.

मूल.

मथुरागमनोन्मुखे मुरारा-
 वसुभारार्तिभृतां व्रजाङ्गनानाम् ।
 प्रलयज्वलनायते स्म राका
 भवनाकाशमजायताम्बुराशिः ॥ ५९ ॥

छाया.

गोकुळ सोडुनि जाया लागे मथुरेलागि मुरारी
 व्रजरमणींना तई जाहले प्राण आपुले भारी ।
 प्रलयानलसम पूर्णशशांका रजनी गर्मलि तयांना
 सुंदर सौधप्रान्त सिंधुसा दिसला तन्नयनांना ॥ ५९ ॥

मूल.

मान्थर्यमाप गमनं सह शैशवेन
 रक्तं सहैव मनसाधरविंबमासीत् ।
 किंचाभवन्मृगाकिशोरदृशो नितम्बः
 सर्वाधिको गुरुरयं सह मन्मथेन ॥ ६० ॥

छाया.

वाल्यासवे गमन मन्थरतेस गेलें
 चित्तासवे अधरविंब सुरक्त झालें ।
 तैसा नितंब मृगबालकलोचनेचा
 कामासवे असिलगौरव दावि साचा ॥ ६० ॥

१ श्रीकृष्ण. २ व्रजांतील स्त्रियांना. ३ जड. ४ प्रलयकालच्या अग्नी-
 प्रमाणे. ५ पूर्णिमा. ६ वाटली. ७ व्रजस्त्रियांना. ८ वाड्यांतील प्रदेश.
 ९ समुद्रासारखा. १० बालपणाबरोबर. ११ गति, चालणें. १२ मंदप-
 णाप्रत. १३ चित्ताकडे अत्यंत प्रेमयुक्त; अधरविंबाकडे लालभडक. १४
 त्याप्रमाणेंच. १५ कटिपश्चाद्भाग. १६ बालमृगाप्रमाणें आढित नेत्र जिचे
 अशा स्त्रीचा किंवा प्रियेचा. १७ मदनाबरोबर. १८ सर्वांपेक्षां जडपणा.

मूल.

श्वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ।
तस्याः सुभग कथेयं तिष्ठतु तावत्कथान्तरं कथय ॥६१॥

छाया.

श्वास अनुमाने मात्र कळे; दृष्टि
स्तिमित झाली; गारली अंगैयष्टि ।
असो मित्रा ! ही तिची दुःखवार्ता
सांग कांहीं दुसरीच गोष्ट आतां ॥ ६१ ॥

मूल.

पाणौ कृतः पाणिरिलासुतायाः
सस्वेदकम्पो रघुनन्दनेन ।
हिमाम्बुझंझानिलसंयुतस्य
प्रभातपद्मस्य वभार शोभाम् ॥ ६२ ॥

छाया.

सीताकैरा करिं धरी प्रभु रामचन्द्र
सस्वेद कंफ सुटला तइं त्वास सांद्र ।
झंझानिलान्वित हिमें नलिन प्रभाती
जेवीं दिसे, दिसलि तेविंच तत्प्रभा ती^१ ॥ ६२ ॥

मूल.

अरुणमपि विद्रुमद्रुं मृदुलतरं चापि किसलयं बाले ।
अधरीकरोति नितरां तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥६३॥

१ तर्कानि. २ गारटून गेली. ३ कोमल तनु. ४ सीतेच्या हाताला. ५ धर्मयुक्त. ६ दाट. ७ झंझावाताने युक्त. ८ दंवाने. ९ कमल. १० सीतेच्या हाताची कांति. ११ ती तत्प्रभा तेविंच दिसलि इ. अन्वय.

छाया.

अरुणवर्णाहि विद्रुमवल्लरी
 मृदुल पल्लव फार असे तरी ।
 अधर त्या उभयासहि सांप्रत
 मधुरिमौतिशयें करि लज्जित ॥ ६३ ॥

मूल.

नयने वहतां नु खञ्जनाना-
 मिह नानाविधमङ्गभङ्गभाग्यम् ।
 मुखमेतु तुलां कथं सुशोभं
 सुदृशो भङ्गुरसंपदाम्बुजेन ॥ ६४ ॥

छाया.

कँरुत नयन लीलाँ खंजनाच्या विचित्र
 साचित मज न वाटे त्वांत कांहींच चित्रं ।
 परि रुचि रुचिरा ही सुन्दरि ! त्वन्मुखाची
 कमल ! वरिल केवीं ! भंगुर श्री^१ जयाची ॥ ६५ ॥

मूल

परपूरुषदृष्टिपातवज्रा-
 हतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ।
 अविशत्परकाभिनीभुजङ्गी-
 भयतः सत्त्वरमेव सोऽपि तस्याः ॥ ६५ ॥

१ तांबड्या रंगाची. २ पोंवळ्याची वेल. ३ मऊ 'पल्लव फार मृदुल असे तरी' इ. अन्वय. ४ 'विद्रुमवल्लरी' आणि 'पल्लव' यांस. ५ सौंदर्याधिक्यानें. ६ 'नयन खंजनाच्या विचित्र लीला करत,' असा अन्वय. ७ विलास. ८ खंजरीट पक्ष्याच्या. ९ नवल, आश्चर्य. १० 'परि(हे) सुंदरि ! जयाची श्री भंगुर आहे (ते) कमल त्वन्मुखाची ही रुचिरा रुचि केवीं वरिल' असा अन्वय. ११ क्षणिक. १२ शोभा. १३ ज्या कमलाची.

छाया.

परदृष्टिकठोरवज्रभीता
शिरली स्वप्रियहृत्प्रदेशि सीता ।
प्रविशे परकामिनीभुजंगी-
भय वाटोनि हि तो^१ तदन्तरंगी ॥ ६५ ॥

मूल

निभाल्य भूयो निजगौरिमाणं
मा नाम मानं सहसैव यासीः ।
गृहे गृहे पश्य तवाङ्गवर्णा
सुगधे सुवर्णावलयो लुठान्ति ॥ ६६ ॥

छाया.

निर्जवर्ण पुन्हां पुन्हां बघोनी
सहसा गर्व कधीं न चींत्त मानी ।
प्रातिगेहिं, किती तवार्गकान्ती
सखये ! कांचनराजि लोळताति ! ! ॥ ६६ ॥

मूल.

अधरेण समागमाद्रदाना-
मरुणिम्ना पिहितोऽपि शुक्लभावः ।
हासितेन सितेन पक्षमलाक्ष्याः
पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः ॥ ६७ ॥

१ परपुरुषाच्या दृष्टिरूप कठोर वज्राला भ्यालेली. २ आपल्या पती-
च्या (रामचंद्राच्या) हृदयप्रांतामध्ये. ३ परस्त्रीरूप सर्पिणीची भीति. ४
रामचंद्र; हा 'प्रविशे' याला कर्ता. ५ जानकीच्या हृदयांत; 'कामि-
नीभुजंगीभय वाटोनि तोहि तदन्तरङ्गीं प्रविशे,' असा अन्वय. ६ आपला
रंग. ७ घरोघरीं. ८ तुझ्या अंगाच्याप्रमाणे आहे कान्ति ज्यांची अशा.
९ सुवर्णपंक्ति.

छाया.

धवलपणा दंतांचा लोपे अरुणाधरसंयोगें ।

हास्यवशें तो हरिणाक्षीच्या पुनरपि झळकूं लागे ! ॥६७॥

मूल.

सरसिरुहोदरसुरभावधरितविंवाधरे मृगाक्षि तव ।

वद वदने मणिरदने ताम्बूलं केन लक्षयेम वयम् ॥६८॥

छाया.

दंत हिरकण्या, अधर लाजवी परिणतविंबफलाला ।

प्रतिक्षणीं विस्तरितें विलासें कमलोदरगंधाला ॥

सरसिजनयने ! सहजचि शोभा तव वदनाची ऐशी ।

तांबूलश्री तयांत गोचर होइल नयनां केशी ? ॥ ६८ ॥

मूल.

किमिति कृशासि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तांतैः ।

कथय तथापि मुदे मम कथायिष्यति पथिक तव जाया ॥६९॥

छाया.

कां कृश दिसशि कृशोदरि ! उगिच उठाटेव ही तुला कांरे ? ।

मंद्रजनार्थ तरि वद, पथिकी ! जाया तुझी कथिल सारें ! ॥६९॥

१ तांबड्या रंगाच्या ओंठाशीं मिळाल्यामुळें. २ हास्याच्या जोडीनें; हास्य मदतीला आल्यामुळें. हास्याचा रंग धवल असतो असा कविसमय आहे. ३ प्रियेच्या ४ पिकलेल्या तोंडल्याला. ५ पसरितें. ६ लीलेनें. ७ कमलांतल्या गाभ्याच्या वासाला. ८ हे कमलनयने ! ९ साहजिकपणें, स्वभावतः. १० विड्याची शोभा. ११ वदनांत. १२ दृश्य. १३ क्षीण आहे उदर जिचें असे स्त्रिये ! १४ माझ्या करमणुकीकरितां. १५ अगा पांया !

करुणविलास.

मूल.

देवे पराग्वदनशालिनि हन्त जाते
याते च संप्रति दिवं प्रति बन्धुरत्ने ।
कस्मै मनः कथयितासि निजामवस्थां
कः शीतलैः शमायिता वचनैस्तवाधिम् ॥ १ ॥

छाया.

हा हाय ! दैवगति काय विचित्र शाली !
प्राणेश्वरी त्वजुनियां मज दूर^२ गेली ! ।
कोणासि हृद्गत, मनी, कथिशील आतां ?
बोलोनि गोड तव वारिल कोण चिन्ता ? ॥१ ॥

मूल.

प्रत्युद्गता सविनयं सहसा पुरेव
स्मेरैः स्मरस्य सचिवैः सरसावलोकैः ।
मामय मंजुरचनैर्वचनैश्च बाले
हा लेशतोऽपि न कथं शिशिरीकरोषि ! ॥ २ ॥

छाया.

येतां गृहा, पुढतिं चेउनि संभ्रमॉनें
आनंदवीशि सरसैस्मितवीक्षणानें ।
ती तूं सुधर्मधुर शब्द वदोनि आजी
कां तापशांति लवही करिशी न माझी ! ॥२॥

१ प्राणांची मालकीण; अर्थात् प्रिया, स्त्री. २ स्वर्गाला गेली. ३ हित-
गुज. ४ अगा मना ! ५ (मी) घराला आलों असतां. ६ सामोरें. ७
लगवगीनें. ८ आनंद देत होतीस. ९ सप्रेममन्दहास्ययुक्त कटाक्षांनीं.
१० अमृतासारखे गोड. ११ दुःखशमन.

मूल.

सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता
 विद्यापि खेदकलिता विमुखीबभूव ।
 सा केवलं हरिणशावकलोचना मे
 नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥ ३ ॥

छाया.

नानाविचित्रविषयस्मृतिही बुजाली
 विद्या श्रमार्जित पराङ्मुखै तेवि ज्ञाली ।
 ती^१ मात्र एक विलसे अधिदेवतेशी
 सौरंगवालनयना हृदयप्रदेशी ॥ ३ ॥

मूल.

निर्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या
 मुक्ता दयावति दयाऽपि किल त्वयासौ ।
 यन्मां न भामिनि निभालयसि प्रभात-
 नीलारविन्दमदभङ्गिपदैः कटाक्षैः ॥ ४ ॥

छाया.

निर्वाणमंदिरिं जैवे शिरतां द्याही
 त्वां सोडिलीस सदये ! कृति योग्य कां ही ! ।

१ विविध आणि चमत्कारिक विषयांचें स्मरण. २ नाहीशी झाली.
 ३ कष्टानें प्राप्त करून घेतलेली. ४ विमुख. ५ प्राणसखी. ६ मुख्य देव-
 तेसारखी. ७ हरिणवालकाप्रमाणें आहेत नेत्र जिचे अशी. ८ अंतःकर-
 णांत. ९ मोक्षमंदिरांत. १० गर्दीनें; लगवगीनें.

आतां त्वदीय नवपंकजगर्वहारी
प्रेमपूरित कटाक्ष न तौप वारी ॥ ४ ॥

मूल.

धृत्वा पदस्खलनभीतिवशात् करं मे
या रूढवत्यासि शिलाशकलं विवाहे ।
सा मां विहाय कथमथ विलासिनि द्या-
सारोहसीति हृदयं शतधा प्रयाति ॥ ५ ॥

छाया.

माझ्या कैरा धरुनि, भीरू ! पुराँ विवाहीं
येत्नें शिलाशकलि तूं चढलीस, पाहीं ! ।
स्वर्गास आज चढशी असाहाय, हाय !
तेणें प्रिये ! हृदय भंगुनि चूर्ण होय ! ॥ ५ ॥

मूल.

निदूषणा गुणवती रसभावपूर्णा
सालंकृतिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ।
सा मामकीनकवितेव मनोभिरामा
रामा कदापि हृदयान्मम नापयाति ॥ ६ ॥

१ ताज्या कमळाचा गर्व हरण करणारा. हें व पुढील पद अशीं
'कटाक्ष' याचीं विशेषणें होत. २ प्रेमानें ओतप्रोत भरलेला. ३ दुःख.
४ निवारण करी. ५ हाताला. ६ अगे भित्रे स्त्रिये ! ७ पूर्वी. ८ लग्नामध्ये.
९ मोठ्या शिकस्तीनें. १० सहाणेवर; लग्नामध्ये वधूला सहाणेवर
उभी करण्याचा एक संस्कार आहे त्याला अनुलक्षून हें वर्णन
आहे. ११ एकटी.

छाया.

निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा
 सौलंरुति श्रवणकोमलकान्तवर्णा ।
 अत्यंत रम्य कवितेसम माक्षिया जे^०
 कान्ता त्वजी हृदयमन्दिर हें न माक्षें ॥ ६ ॥

मूल.

चिन्ता शशाम सकलापि सरोरुहाणा-
 मिन्दोश्च बिम्बमसमां सुषमामयासीत् ।
 अभ्युद्धतः कलकलः किल कोकिलानां
 प्राणप्रिये यदवाधि त्वमितो गतासि ॥ ७ ॥

छाया.

चिन्ता सरोर्जमनिची सगळी निर्वाली
 झालें विशेष विधुंविंविहि कांतिशाली ।
 केला सुरू कलकलाट तसा पिकांनीं
 गेलीस तूं इधुनि हें परिसूनि कानीं ॥ ७ ॥

१ दोषरहित. कान्तापक्षीं शारीरिक किंवा मानसिक कोणतेंही व्यंग त्यानें रहित; कवितापक्षीं श्रुतिकटुता, ग्राम्यता, अनुचितार्थता इत्यादि दोषांनीं रहित. २ कांतापक्षीं पातिव्रत्यादि गुणांनीं युक्त; कवितापक्षीं प्रसाद, माधुर्य आणि ओज या काव्यगुणांनीं युक्त. ३ कांतापक्षीं पतिविषयक प्रेम व निष्ठा यांनीं परिपूर्ण; कवितापक्षीं शृंगार, वीर, इत्यादि रस, व या रसांचा परिपोष करणारे रति, हास्य, निर्वेद, ग्लानि, इत्यादि भाव यांनीं परिप्लुत. ४ कांतापक्षीं भूषणांनीं युक्त; कवितापक्षीं शब्दार्थालंकारांनीं युक्त. ५ कांतापक्षीं कर्णमधुर सुंदर ध्वनि आहे जिचा अशी; कवितापक्षीं कर्णमधुर सुंदर वर्णरचना जिची अशी. ६ कवितेसारखी. ७ जी (कान्ता). ८ कमळाच्या मनांतील. ९ शांत झाली; दूर झाली. १० चंद्राचे बिंब. ११ कांतीनें शोभणारे. १२ कोकिलांनीं.

मूल.

सौदामिनीविलसितप्रतिमानकाण्डे
दत्त्वा कियन्त्यापि दिनानि महेन्द्रभोगान् ।
मन्त्रोज्झितस्य नृपतेरिव राज्यलक्ष्मी-
भाग्यच्युतस्य करतो मम निर्गतासि ॥ ८ ॥

छाया

विद्युत्प्रभातरल राजविलासभोग
देऊनीयां घडविशी सहसा वियोग ।
मन्त्रच्युता त्यजुनि जाय रमाँ नृपाशी
तूं भाग्यहीन पति सोडुनि तेविं जाशी ॥ ८ ॥

मूल

केनापि मे विलसितेन समुद्रतस्य
कोपस्य किं न करभोरु वशंवदाभूः ।
यन्मां विहाय सहसैव पतिव्रतापि
यातासि मुक्तिरमणीसदनं विदूरम् ॥ ९ ॥

छाया.

माझ्याकडोनि घडला अपराध कांहीं
तेणें मनामाधि अढी धरिलीस कां ही ? ।
नोहे तरी मजसि टाकुनि मुक्तिगेहीं
गेलीस केविं अति दूर ! पतिव्रताही ! ॥ ९ ॥

मूल.

काव्यात्मना मनसि पर्यणमन्पुरा मे
पीयूषसारसरसास्तव ये विलासाः ।

१ विजेच्या प्रकाशाप्रमाणें क्षणभंगुर. २ राजविलासांचा उपभोग.
३ सदुपदिष्ट मार्गापासून भ्रष्ट अशा (नृपाशीं). ४ लक्ष्मी. ५ मोक्षमंदि-
राला. ६ पति व्रत जिचें अशीही (तूं).

तानन्तरेण रमणी रमणीयशाले
चेतोहरा सुकविता भविता कथं नः ॥ १० ॥

छाया.

काव्यस्वरूप धरुनी अवतीर्ण शाले
पीयूषतुल्य तव गोड विलास, बाले ।
त्यांच्याविजें मधुर, कोमल, कान्त ऐशी
केवीं वटेल कविता ! न कळे मतीशी ॥ १० ॥

मूल.

या तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ते
भूमण्डले विफलतां कविषु व्यतानीत् ।
सा कातराक्षि विलयं त्वयि यातवत्यां
राकाधुना वहति वैभवमिन्दिरायाः ॥ ११ ॥

छाया.

शाली सुरम्य जर्गती तव मञ्जुहासें
तेणें जिर्ची^१ विफलता कविलागि भासे ।
ती पूर्णिमा परिसुनी तव दुर्दशेचें
वृत्त, स्वतां मिरवि वैभव ईन्दिरेचें ! ॥ ११ ॥

मूल.

मन्दस्मितेन सुधया परिषिच्य या मां
नेत्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे ।
सा नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता मे
कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति ॥ १२ ॥

१ अमृतासारखे (गोड). २ त्या विलासांशिवाय. ३ अत्यंत रम्य. ४ पृ-
थिवी. ५ मधुर हास्याने. ६ ज्या पूर्णिमेची. ७ व्यर्थपणा. ८ लक्ष्मीचें.

छाया.

मंदस्मितामृतभरं अभिषिचियेलें
उत्कुलनेत्रकमलीं मज पूजियेलें ।
ती नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता ही
प्राणेश्वरी हृदय सोडुनि जात नाहीं ! ॥ १२ ॥

मूल.

भूमौ स्थिता रमण नाथ मनोहरेति
संबोधनै र्यमाधिरोपितवत्यसि वाम् ।
स्वर्गं गता कथामिव क्षिपसि त्वमेण-
शावाक्षि तं धराणिधूलिषु मामिदानीम् ॥ १३ ॥

छाया.

संबोधनी रमण ! नार्थ ! अशा पदांहीं
स्वर्गासमान मज भासविली धरा ही ।
स्वर्गस्थ होउनि, इथें मज आजि काय
धूर्ळीत लोळविशि मानिनि ? हाय हाय ! ॥ १३ ॥

मूल.

लावण्यमुज्ज्वलमपास्ततुलं च शीलं
लोकोत्तरं विनयमर्थमयं नयं च ।
एतान्गुणानशरणानथ मां च हित्वा
हा हन्त सुंदरि, कथं त्रिदिवं गतासि ॥ १४ ॥

१ मन्दहास्यरूप अमृताच्या संचयानें. २ अभिषेक केला. ३ प्रफुल्लित अशा नेत्ररूपकमलांनीं. ४ सर्वदा मंगलयुक्तं. ५ धरांतील देवता ; ती ही नित्य मंगलमयी गृहदेवता प्राणेश्वरी हृदय सोडुनि जात नाहीं. असा अन्वय. ६ हांक मारून. ७ हे रमणा ! ८ हे नाथा ! ९ अशा शब्दांनीं. १० ही पृथिवी. ११ स्वर्गवासिनी होऊन. १२ या पृथ्वीवर. १३ हे मानिनि प्रिये !

छाया.

सौन्दर्य अप्रतिम, शील तसें उदार
 शौलीनता रुचिर, वर्तन शुद्ध फार ।
 या सर्व आश्रयविहीन गुणां, मलाही
 टाकोनि जाशि ! करुणा तुज काय नाही ? ॥ १४ ॥

मूल.

कान्त्या सुवर्णवरया, परया च शुद्ध्या
 नित्यं स्विकाः खलु शिखाः परितः क्षिपन्तीम् ।
 चेतोहरामपि कुशेशयलोचने त्वां
 जानामि कोपकलुषो दहनो ददाह ॥ १५ ॥

छाया.

उत्कृष्ट शुद्धि, कर्नकाधिक कान्ति, यानिं
 ज्वालांसि लाजविशि नित्य, सखे ! ह्मणोनी ।
 क्रोधे^१ तुला दहनं जाळुनि टाकि वाटे !
 त्वर्द्धर्शनें जरि मनीं अतिमोह दाटे ॥ १५ ॥

मूल.

कपूरवार्तिरिव लोचनतापहन्त्री
 फुल्लाम्बुजस्रगिव कण्ठसुखैकहेतुः ।
 चेतश्चमत्कृतिपदं कवितेव रम्या
 नम्या नरीभिरमरीव हि सा विरेजे ॥ १६ ॥

१ नम्रपणा. २ आधाररहित; निराश्रय. हे 'गुणां' आणि 'मला'
 वा दोन्ही पदांकडे लावावयाचे. ३ सोन्यापेक्षां जास्त. ४ या गुणांनीं.
 ५ (दहनाच्या) ज्वालांना. ६ रागांनं. ७ अग्नि. ८ तुला पाहिल्यानें.

छाया.

कै^१पूरवर्तिसम दे नयनोत्सवाला
कंठासही सुखवि जेविं नवाब्जमाला ।
उल्लासैवी सुकवितेसम जी भंतीशीं
स्त्रीर्वन्दू ती* विलसली सुरसुन्दरीशी ॥ १६ ॥

मूल.

स्वप्नान्तरेऽपि खलु भामिनि पत्युरन्यं
या दृष्टवन्यसि न कंचन साभिलाषम् ।
सा संप्रति प्रचलितासि गुणैर्विहीनं
प्राप्तं कथं कथय हन्त परं पुमांसम् ॥ १७ ॥

छाया.

भोगावया भुवनिं, भामिनि हे ! विलास
स्वप्नांतही न दुसरा पति पाहिलास ।
कैशी मला त्यजुनि आज रसातळीं या
जातेस निर्गुण-पैरो पुरुषा भजांया ॥ १७ ॥

मूल.

दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती
शयने संप्रति या विलोकितासीत् ।
अधुना खलु हन्त सा कृशाङ्गी
गिरमङ्गीकुरुते न भाषितापि ॥ १८ ॥

१ कापराच्या वातीप्रमाणे. २ नयनानंदाला. ३ ताज्या कमळांची माळ.
४ आनंद देई. ५ चांगल्या कवितेसारखी. ६ जी कांता. ७ मनाला.
८ स्त्रीसमुदायाला बंदनीय. *प्राणसखी. ९ देवांगनेप्रमाणे. १० याचें कर्म
' विलास '. ११ हे भामिनि ! १२ गुणहीन आणि परका अशा; पक्षीं
गुणत्रयातीत अतएव निर्गुण आणि उत्कृष्ट अशा. १३ वरण्यास; सेव-
न करण्यास.

छायां.

पतिचे गुण आठवीत चिचीं
 वसली जी इतुक्यांत तल्पि होती ।
 मजशीं प्रतिशब्द ती न आतां
 करि तन्वी, जरि जोडिं तीस ह्यातां ॥१८॥

मूल

रीतिं गिराममृतवृष्टिकरीं तदीयां
 तां चाकृतिं कृतिवरैरभिनन्दनीयाम् ।
 लोकोत्तरीमथ कृतिं च सुधारसाद्रां
 स्तोतुं न कस्य समुदेति मनःप्रसारः ॥ १९ ॥

छाया.

वाकूचांतुरी अमूर्तवृष्टिकरी तदीयं
 ती आरुती रुतिवरां अभिनन्दनीय ।
 आचार अद्भुत सुधारसतुल्य साचा
 उल्लास होय कवणास न गावयाचा ? ॥१९॥

१ 'पतिचे गुण चिचीं आठवीत जी इतुक्यांत तल्पि वसली होती' असा अन्वय. २ शयनावर. ३ संभाषण. ४ कोमलांगी. ५ (मी) जोडतो. ६ तिला. ७ बोलण्याचें चातुर्य. ८ अमृताचा वर्षाव करणारी. ९ तिची, प्रियेची. १० चतुरश्रेष्ठांना. ११ अनंद. १२ (वर निर्दिष्ट केलेले प्रियेचे गुण) 'गावयाचा कवणास उल्लास न होय,' असा अन्वय.

शान्तविलास.

मूल.

विशालविषयाटवीवलयलग्नदावानल-
 प्रसृत्वरशिखावलीविकलितं मदीयं मनः ।
 असन्दामिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमान्दिरे
 मुकुन्दमुखचंदिरे चिरभिदं चकोरायताम् ॥ १ ॥

छाया.

महाविषयकानर्नां प्रकट^१ होय दावानल
 शिखा^२ पसरुनी करी मम मनास तो^३ व्याकुल ।
 जयांत वसती सदा अखिल इंदिरा, माधुरी
 असा हरिमुखेन्दु^४ तें चिर^५ पिवो चकोरापरी ॥ १ ॥

मूल.

अये जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन
 ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्वरभरत्वराभङ्गुरम् ।
 प्रभातजलजोन्नमद्गरिमगर्वसर्वकषै-
 र्जगत्त्रितयरोचनैः शिशिरयाशु मां लोचनैः ॥ २ ॥

१ प्रचंड विषयरूप अरण्यांत. २ उत्पन्न होतो. ३ वणवा. ४ ज्वाळा
 पसरून. ५ वणवा. ६ व्याकुल करी इ. अन्वय. ७ ज्या हरिमुखेन्दूमध्ये.
 ८ लक्ष्मी; शोभा. ९ माधुर्य, गोडपणा. १० कृष्णाचा मुखचंद्र; हें 'पिवो,'
 याचें कर्म. ११ मन. हा 'पिवो,' याचा कर्ता. १२ एकसारखें, सर्वदा;
 अखंड. १३ चकोरपक्ष्याप्रमाणें.

छाया.

अगा जलधिकन्यकानयनपंकजालम्बना !
 अतिप्रखर ताप हा भवज तापवी मन्मना ।
 प्रभातकमळें जयां वधुनि लाजतीं अन्तरीं
 अशा रुचिरलोचनीं मजसि शार्तिवीं सत्वरीं ॥२॥

मूल.

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
 मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
 कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
 मदीयसतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥ ३ ॥

छाया.

जिचें स्मरणही हॅरी प्रखर ताप एके क्षणीं
 स्थिरद्युति सभोंवतीं विलसताति सौदामिनी ।
 वसे तपनकन्यकातटिं सुरद्रुमांच्यीं वरी
 विलक्षण घनावली अशि मना दिसो सत्वरी ॥ ३ ॥

मूल.

कलिन्दगिरिनन्दिनीतटवनान्तरं भासयन्
 सदा पथि गतागतश्रमभरं हरन् प्राणिनाम् ।

१ लक्ष्मीच्या नयनकमलाच्या आश्रया. २ संसारापास्त झालेला. ३ ज्या लोचनांना. ४ मनामध्ये. ५ सुंदर नयनांनीं; अर्थात् कृपाकटाक्षांनीं. ६ शांत कर. ७ हरण करिते; दूर करिते. ८ एकसारखें आहे तेज ज्यांचें अशा (सौदामिनी). ९ चमकतात. १० विजा. (जिच्या) सभोंवतीं स्थिरद्युति सौदामिनी विलसताति, असा अन्वय. ११ याला 'जी' (घनावली) हा अध्याहृत कर्ता. १२ यमुनेच्या कांठीं. १३ देववृक्षांवर. १४ अद्भुत, असामान्य, अलौकिक. १५ मेघमाला.

लतावलिशतावृतो मधुरया रुचा संभृतो
ममाशु हरतु श्रमानतितरां तमालद्रुमः ॥ ४ ॥

छाया.

कलिन्दतनयातटावरिल काननें भासवी
लतावलिबिभूषणीं रुचिर फार ज्याची छवी ।
सदा भ्रमति जे पथीं, शमवि त्या जनांचे श्रम
मम श्रमहि संहरो त्वरित तो तमालद्रुम ॥ ५ ॥

मूल.

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा-
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्यहमहंभावावृतो निखपः ।
इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्त्रीयेषु मां विभ्रत-
स्त्वत्तो नास्ति दयानिधि र्यदुपते मत्तो न मत्तोऽपरः॥५॥

छाया.

केला प्रेमळ आणि गोड वचनीं त्वां बोध, बापा, खरे
लज्जाहीन मदान्ध मी परि तयीं स्वप्नांतही न स्मरे !
ऐशीं पापेशतें करीं तरि मला तूं मानिशीं आपुला
होशी त्वत्समं तूं दयाळु, मजसां मी भक्त, देवेश्वरीं ! ॥५॥

१ यमुनेच्या तीरावरील. २ अरण्ये. ३ दैदीप्यमान किंवा प्रभायुक्त करितो. याला 'जो' (तमालद्रुम) हा अध्याहत कर्ता. ४ अनेक लतारूप मोठ्या अलंकारांनी. ५ ज्या तमालद्रुमाची. ६ कांति. ७ भटकतात; येरझारा करतात. * (जन्ममरणरूप) मार्गामध्ये. †दूर किंवा शांत करितो. 'जो' (तमालद्रुम) हा याचा अध्याहत कर्ता. 'जे सदा पथीं भ्रमति त्या जनांचे श्रम (जो तमालद्रुम) शमवि, 'असा अन्वय. ८ दूर करो. ९ अनिर्वचनीय तमालवृक्ष. १० (हें) खरें (आहे). ११ त्या चोघाला. १२ शेंकडों पापें. १३ स्वकीय. १४ तुझ्यासारखा. १५ माझ्यासारखा. १६ माजलेला. १७ देवाधिदेवा !

मूल.

पातालं ब्रज याहि वा सुरपुरीमारोह मेरोः शिरः
 पारावारपरंपरां तर तथाप्याशा न शान्ता तव ।
 आधिव्याधिजरापराहत यदि क्षेमं निजं वाञ्छसि
 श्रीकृष्णेति रसायनं रसय रे शून्यैः किमन्यैः श्रमैः ॥ ६ ॥

छाया.

पाताळीं अथवा सुरेन्द्रनगरीं जा मेरुच्या वा शिरीं
 लंथीं सातहि सागरांप्रति; तुझी आशा न संपे तरी ।
 चिन्तारोगपराहता जरि नरां ! कल्याण व्हावें तुझें
 श्रीकृष्णाख्य रसायना भज तरी; निःसार सारें दुजें ॥ ६ ॥

मूल.

मृद्धीका रसिता सिता समाशिता स्फीतं निपीतं पयः
 स्वर्गातेन सुधाप्यधायि कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ।
 सत्यं ब्रूहि मदीय जीव भवता भूयो भवे भ्राश्यता
 कृष्णेत्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः क्वचिद्वक्षितः ॥ ७ ॥

छाया.

द्राक्षें चाखिलिं, सेविली बहु सितां, स्वच्छोदक प्राशिलें
 पीयूषं त्रिदिवीं पिऊनि कितिदां रंभाधरां खण्डिलें ।
 जीवा ! सांग खरोखरीच फिरतां संसारचक्रावरी
 गोडी आढळली कुठें तरि तुला श्रीकृष्णशब्दांतली ? ॥ ७ ॥

१ अमरावतीला. २ मनाच्या आणि शरीराच्या रोगांनीं जर्जर झालेल्या; हें 'नरा,' याचें विशेषण. ३ अगा मानवा ! जरि कल्याण व्हावें इ० अन्वय. ४ खडीसाखर. ५ अमृत. ६ स्वर्गांत. ७ कित्येक वेळां.
 < अगा जीवा !

मूल.

वज्रं पापमहीभृतां भवगदोद्रेकस्य सिद्धौषधं
मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसस्तिग्मांशुविम्बोदयः।
क्रूरक्लेशमहीरुहासुरतरज्वालाजटालः शिखी
द्वारं निर्वृत्तिसद्मनो विजयते कृष्णोति वर्णद्वयम् ॥८॥

छाया.

संसारार्तिवरी रसायन, महत् पापाद्रिचें वज्र जें *
क्रूरक्लेशैतरूत उग्र वणवा, मोक्षार्थद्वार जें ।
गाढाज्ञानतमोविलासनिकरा चण्डांगुर्विबोदय
ऐसें अद्भुत शोभतें त्रिभुवनीं कृष्णाख्य वर्णद्वय ॥ ८ ॥

मूल.

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया ।
सौन्दर्यामृतमुद्गरिद्विरद्भिरभितः संमोह्य मन्दास्मितै-
रेष त्वां तव वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यसि ॥९॥

छाया.

कोणी बाँल तमाँलसुंदर, मनीं, वृन्दावनीं चारितो
गोवृन्दें; करिं सख्य त्याशिं न कधीं, हें सत्य मी सांगतो !।

१ संसाररूप रोगावर. २ पापपर्वतांचें. *जें (कृष्णाख्य वर्णद्वय).
३ दुःसहायासरूप वृक्षास. ४ मोक्षमंदिराचें द्वार. ५ निविड अज्ञानां-
धकाराच्या लीलेच्या समुदायाला. ६ सूर्याचा उदय. ७ कृष्ण नांवाचें.
८ अक्षरांची जोडी. ९ लहान मुलगा; कुमार. १० तमालवृक्षासारखा
सुंदर. ११ अगा मना! १२ वृन्दावनामध्ये. १३ गाईंचे कळप. हें
' चारितो ' याचें कर्म.

सौन्दर्यामृत वर्षतीं जणुं, अशा मन्दस्मितीं मोहुनी
हैं तूतें प्रिय वस्तुलांहि तुझिया नाशील एके क्षणीं ॥ ९ ॥

मूल.

अव्याख्येयां विचरति परां प्रीतिमन्तर्निमग्ना
कण्ठे लग्ना हराति नितरां याऽन्तरध्वान्तजालम् ।
तां द्राक्षाद्यैरपि बहुमतां माधुरीमुद्गिरन्तीं
कृष्णेत्याख्यां कथय रसने यद्यसि त्वं रसज्ञा ॥१०॥

छाया.

चितीं होतीं स्थिर, वितैरि जें प्रेम तें वर्णवेना
कंठीं येतीं, हृदयिं तिमिरीं ठाव कोठें मिळेना ।
द्राक्षांनींही अतिशय जिची माधुरी आंदरावी
ती कृष्णाख्या वटुनि, रसने ! नांमसार्थक्य दावी ॥१०॥

मूल.

सन्त्येवास्मिञ्जगति बहवः पक्षिणो रम्यरूपा-
स्तेषां मध्ये सम तु महती वासना चातकेषु ।
यैरध्यक्षैरथ निजसखं नीरदं स्मारयद्भि-
श्वित्त्वारूढं भवति किमापि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥११॥

१ सौन्दर्यरूप अमृत. २ मधुर हास्यांनीं. ३ 'हा (बाल) जणुं
सौन्दर्यामृत वर्षतीं अशा मन्दस्मितीं (तुला) मोहुनी तूतें (आणि)
तुझिया प्रिय वस्तुलांहि एके क्षणीं नाशील,' असा अन्वय. ४ यांना
'जी' (कृष्णाख्या) हा अध्याहत कर्ता. ५ देते. याला 'जी' (कृष्णाख्या)
हा कर्ता आणि 'जें प्रेम' हें कर्म. ६ अज्ञानांधकाराला. ७ द्राक्षांनींसुद्धां.
८ ज्या कृष्णाख्येची. ९ गोडी. १० मान्य करावी. ११ कृष्ण हें नांव.
१२ रस जाणणारी ती रसना असा नांवाचा सार्थपणा.

छाया.

पक्षी होती विविध भुवनामाजि सौन्दर्यखाणी
माझे प्रेम प्रबल परि त्या चातकांच्या ठिकाणी ।
ते देताति स्मरण करुनी प्राणदात्या घनाचें
तेणें येई सहजचि मनीं ब्रह्म रुष्णाख्य साचें ॥ ११ ॥

मूल.

विष्वद्रीच्या भुवनमाखिलं भासते यस्य भासा
सर्वासामप्यहमितिविदां प्रत्ययालम्बनं यः ।
तं पृच्छन्ति स्वहृदयमनावेदिनो विष्णुमन्या-
नन्यायोऽयं शिव शिव नृणां केन वा वर्णनीयः ॥ १२ ॥

छाया.

ज्यांच्या तेजें भुवन सगळें होतसे भासमान
जो ज्ञानाचें निरूपम असे आश्रयाचें ठिकाण ।
नेपोनीयां स्वहृदय जनीं विष्णु आहे कुठें तो ?
कोणी पृच्छीं करिति असली; काय हा मोह होतो ! ॥१२॥

मूल.

सेवायां यदि साभिलाषमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां
चिन्तायामतिसस्पृहं यदि तदा चक्रायुधश्चित्यताम् ।
आलापं यदि वाञ्छसि स्मरारिपो गर्थातदालप्यताम्
स्वापं वाञ्छसि चेन्निरर्गलसुखे चेतःसखे सुप्यताम् ॥ १३ ॥

१ नानाप्रकारचे. २ अत्यंत सुंदर. ३ पराकाष्ठेचें. ४ जीवन देणाऱ्या.
५ कृष्णनांवाचें. ६ ज्या विष्णूच्या. ७ प्रकाशित. ८ सर्वोत्कृष्ट. ९ न
जाणून; याचें कर्म 'स्वहृदय.' १० आपलें मन. ११ 'तो विष्णु कुठें आहे'
इ. अन्वय. १२ प्रश्न.

छाया.

भजनिं रुचिं तरी त्या इन्दिरेशां भजावें
स्मरणिं रुचिं तरी त्या चक्रिलांगीं स्मरावें ।
स्तवनिं रुचिं तरी तो कामेशत्रु स्तवावा
स्वर्पनिं रुचिं तरी तो स्वर्प सद्रूपिं घ्यावा ॥ १३ ॥

मूल.

भवग्रीष्मप्रौढातपनिवहसंततवपुषो
बलादुन्मूल्य द्राङ्गिगडमविवेकव्यतिकरम् ।
विशुद्धेऽस्मिन्नात्मा मृतसरासि नैराश्रयशिशिरे
विगाहन्ते दूरीकृतकलुषमार्याः करटिनः ॥ १४ ॥

छाया.

भर्वग्रीष्मोष्म्यानें विकलिततनू आर्यकरि हा
चिडी अज्ञानाची झडकरि वळें तोडुनि, पहा ।
विशुद्धीं चा ब्रह्मामृतसरसि नैराश्रयशिशिरीं
करि स्नाना, तेणें दुरितमल तो घालवि दुरी ॥ १४ ॥

मूल.

बन्धोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान् कुर्वते कर्मपाशा-
नन्तःशान्त्यै मुनिशतमतानल्पचिन्तां भजन्ति ।
तीर्थे मज्जन्त्यशुभजलधेः पारमारोढुकासाः
सर्वे प्रामादिकसिंह भवभ्रान्तिभाजां नराणाम् ॥ १५ ॥

१ आवड. २ लक्ष्मीकांताला, विष्णूला. ३ विष्णूला. ४ शिव.
५ निद्रिविषयीं. ६ निद्रा. ७ ब्रह्मस्वरूपामध्ये. ८ संसाररूप उन्हा-
ल्याच्या तापानें. ९ दुःखित झालें आहे शरीर ज्याचें असा. हें
'आर्यकरि' याचें विशेषण. १० साधुरूप हत्ती. ११ अत्यंत शुद्ध-
हें 'ब्रह्मामृतसरसि,' याचें विशेषण. १२ ब्रह्मज्ञानरूप जें अमृत
त्याच्या सरोवरांत. १३ वैराग्याच्या योगानें शीतल अशा. हें 'ब्रह्मामृत-
सरसि,' याचें विशेषण. १४ पापरूप मल किंवा चिखल. १५ आर्यकरी.

छाया.

मुक्तीसाठीं मनुज करिती^१ कर्मपाश प्रयत्नें
शान्तीसाठीं मुनिजनमतीं धुंडिती^२ ब्रह्म यत्नें ।
लंघायते अशुभजलधि स्नान तीर्थी करीती
कर्मे ऐशीं अविमल भवभ्रान्तिनें आंदरीती ! ॥ १५ ॥

मूल.

प्रथमं चुम्बितचरणा जङ्घाजानूरुनाभिहृदयानि ।
आलिङ्ग्य भावना मे खेलतु विष्णो मुखोब्जशोभायाम् १६

छाया.

चरणा चुंबुनिया मग जंघा^१जानूरुनाभिहृदयांला
आलिंगोनि करो मम विष्णु मुखो^२ब्जांतरिं विलासाला ॥ १६ ॥

मूल.

तरणोपायमपश्यन्नयि मामक जीव ताभ्यासि कुतस्त्वम् ।
चेतःसरणावस्यां किं नागन्ता कदापि नन्दसुतः ॥ १७ ॥

छाया.

जीवा ! तरणोपाय न दिसे ह्यणुनि खिन्न होशि कां बहुत ।
आविभूत न होइल काय कधीही मनांत नन्द^१सुत ॥ १७ ॥

मूल.

श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माद्यद्गजघटा-
मदभ्राम्यद्भङ्गावलिमधुरझंकारसुभगाः ।

१ मोक्षाकरितां. २ कर्मरूप पाश तयार करतात. ३ मोठ्या कष्टानें. ४ (मनाला) शांति मिळावी ह्याणून. ५ मुनिजनांच्या (विविध) मतां-
मध्ये. ६ ब्रह्म शोधतात. ७ पापसमुद्र. ८ अमंगल; अशुभ. ९
संसारभ्रमांनं. १० स्वीकारतात; करतात. ११ पोट्या, गुडवे, मांड्या,
नाभि आणि हृदय यांना. १२ मुखकमलांत. १३ प्रकट. १४ श्रीकृष्ण.

निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलदृशां
सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥ १८ ॥

छाया.

मैदाते^१ प्राशोनी अलि मधुर झंकार^२ करिती
सभोवती^३ ज्यांच्या, ते करिवर^४ गृहद्वारिं झुलती ।
नको ऐशी लक्ष्मी मज; तिजवरी यन्मति जडे
अनायासें त्याला न कार्थि हरिचें सेवन घडे ॥ १८ ॥

मूल.

किं निःशङ्कं शेषे शेषे वयसः समागतो मृत्युः ।
अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जान्हवी जननी ॥१९॥

छाया.

इतुक्या वृद्धपर्णी कां निजशी निःशंक ? पातला काळ
अथवा सुखें निजावें ! जननी भागीरथी उभी जवळ ! ! ॥१९॥

मूल.

संतापयामि किमहं धावंधावं धरातले हृदयम् ।
अस्ति मम शिरसि सततं नन्दकुमारः प्रभुः परमः ॥२०॥

छाया.

धावाधाव करुनि मी भूतलिं हृदया किमर्थ तापवितों ।
सतत प्रभुं, नंदाचा नंदन, मम मस्तकावरी वसतो ॥ २० ॥

मूल.

रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य
पादास्त्रुजद्वयमनारतमामनन्तम् ।

१ (मदीन्मत्त हत्तीच्या गण्डस्थलांतून वाहणाऱ्या) मदाला, पा-
ण्याला. २ भ्रमर; भुंगे. ३ झंकार शब्द करितात. ४ ज्या करिवरांच्या
सभोवती. ५ गजश्रेष्ठ. ६ वैभव. ७ ज्याचें मन. ८ मृत्यु. ९
कृष्ण. १० मुलगा.

किं मां निपातयसि संसृतिगर्तमध्ये
नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥ २१ ॥

छाया.

रे रे मना, वध मनोभवशासनाचें
मी वंदितों सतत अंग्रिसरोज साचें ।
कां लोटितोसि भवसागरिं हाय हाय !
तेणें तुझा तनयशोक निवेल काय ! ॥ २१ ॥

मूल.

मरकतमणिमेदिनीधरो वा
तरुणतरस्तरुरेष वा तमालः ।
रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरा-
दृषिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥ २२ ॥

छाया.

मरकतमणिवद्द्र होय शैलें
तरु अथवा परिपुष्ट हा तमाल ।
दुरुनि रघुपतीस पाहुनीया ॥
ऋषिजन चिन्ति करीति कल्पना या ॥ २२ ॥

मूल

तरणितनया किं स्यादेषा न तोयमयी हि सा
मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।
इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकै
र्वनवसतिभिः कैः कैरादौ न संदाधिरे जनैः ॥ २३ ॥

१ स्मरमथनाचे; शिवाचे. २ चरणकमल. ३ मुलाचा शोक.
४ मरकताच्या मण्यांनीं खचलेला. ५ पर्वत. ६ अथवा हा परिपुष्ट
नमाल तरु होय ? इ. अन्वय.

छाया.

तरणितनया ही आहे कीं ? न; वारि तदन्तरी
मरकतमणिज्योत्स्ना किंवा ? न; तीत न मधुरी ॥
प्रथम गमला कोणा कोणा न संशय हा असा
मुनिजानिं, जयां रामच्छायाविलोकनलालसा ॥ २३ ॥

मूल.

चपला जलदाञ्छ्रुता लता वा
तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः ।
गुरुनिःश्वसितैः कपि र्मनीषी
निरणैषीदथ तां वियोगिनीति ॥ २४ ॥

छाया.

घनापासूनी कीं धरणिवरि ही बीज पडली ?
अहो वेली किंवा तर्कर भुजांतोनि गळली ? ।
अशी वेई शंका प्रवळतम त्यां वानरमनीं
गुरु^१श्वासांनीं तो मनिं समजला ही^२ विरहिणी^३ ॥ २४ ॥

मूल.

भूति नीचगृहेषु विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलः ।
नाशो हन्त सतामसत्पथजुषामायुः समानां शतम् ।

१ सूर्याची मुलगी; यमुना. २ तिच्यामध्ये. ३ मरकत मण्यांची प्रभा.
४ गोडी. ५ (आश्रमवासि) ऋषिमंडळींत. ' प्रथम मुनिजानिं हा असा
(वरील दोन चरणांमध्ये निर्दिष्ट केलेला रामचंद्रविषयक) संशय
कोणा कोणा न गमला; ' असा अन्वय. ६ ज्या मुनिजनाला. ७ राम-
चंद्राची अंगकान्ति पाहण्याची उत्कंठा. ८ मोठ्या झाडाच्या खांद्यां-
वरून. ९ बळकट. १० रामायणप्रसिद्ध, शाहण्या, अथवा स्वामि-
कार्यकुशल अशा मारुतीच्या मनामध्ये. ११ दीर्घ उसाशांवरून. १२
जानकी. १३ पतीपासून दूर झालेली.

दुर्नीतिं तव वीक्ष्य कोपदहनज्वालाजटालोऽपि सन्
किं कुर्वे जगदीश यत्पुनरहं दीनो भवानीश्वरः॥२५॥
छाया.

लक्ष्मी नीचगृहीं दिसे; द्विजगृहीं दारिद्र्य मोठें वसे
होती साधु विनष्ट सत्वरिं, सलां आयुष्य सौरें असे ।
हा अन्याय तुझा वघोनि करपे क्रोधाग्निनें अन्तर
देवा ! काय करूं खरेंच, पडलों मी दीन ! तूं ईश्वर ! ! ॥२५॥
मूल.

आमूलाद्रत्नसानो मलयवलयितादा च कूलात्पयोधे-
र्यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कं वदन्तु ।
मृद्धीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां
वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः२६
छाया.

मेरूपासुनि थेट सागरतटापर्यंत जे जाणते
कोणी होति कवी तयांस पुसतों; सांगोत निःशंक ते ।
राहे जीत खरोखरीच नखरा द्राक्षांतल्या गोडिचा
आहे कोण मर्दन्य धन्य भुवनीं आचार्य त्यावाणिचा ? ॥२६॥
मूल.

गिरां देवी वीणागुणरणनहीनादरकरा
यदीयानां वाचाममृतमयमाचामाति रसम् ।
वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपते-
रधुन्वन् मूर्धानं नृपशुरथवायं पशुपतिः ॥ २७ ॥

१ संपत्ति. २ अधम लोकांच्या घरांत. ३ शंभर वर्षांचें. ४ मन. ५ गरीब, लाचार, पंगू. ६ समर्थ. ७ मेरुपर्वतापासून. * पंडित, ज्ञाते. ८ माझ्याशिवाय दुसरा. ९ प्रभु, स्वामी, मालक, धनी. १० भाषेचा.

छाया.

*जयाचे आलाप श्रवणं पडतां फार मधुर
न वाग्देवी प्रेमें फिरवि निजैवीणेवरि करं ।
कवीन्द्राच्या ऐशा ललितर्वचनानीं न डुलेंती
जनां त्या मानावें मनुजपशु किंवा पशुपती ! ॥ २७ ॥

मूल.

मद्वाणि ! मा कुरु विषादमनादरेण
मात्सर्यमग्रमनसां सहसा खलानाम् ।
काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-
मास्येषु धास्यतितमां कियतो विलासान् ॥२८॥

छाया.

दुर्बुद्धिनें खल अनादरिती ह्यगोनी
हें वाणि ! अल्पहि न खेद मनांत मानीं ।
काव्यारविन्दमधुचे अलि होति, लोकीं
होतील तन्मुखि विलास बहू तुझे कीं ! ॥ २८ ॥

मूल.

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा
कदाचित्केषांचिन्न खलु विदधीरन्नपि मुदम् ।

* ज्या कवीन्द्राचे. १ कानांवर आले असतां; ऐकूं आले तेव्हां.
२ सरस्वती. ३ आपल्या वीणेवर. ४ कर फिरवि इ. अन्वय. ५ कवि-
श्रेष्ठाच्या; अर्थात् पंडितराजाच्या. ६ सुंदर वचनानीं. ७ डोलतात; मान
हलवितात किंवा तुकवितात. ८ माणसाच्या रूपाचीं जनावरें. ९ शिव.
१० दुष्ट लोक. ११ अपमान करितात; याचें 'तुला' हें अध्याहृत कर्म.
१२ हे (माझे प्रिय) वाचे, अर्थात् कविते ! १३ काव्यरूपकमलांतील
रसाचे. १४ भुंगे. १५ अलींच्या मुखांत.

ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहहमृतका मन्दमतयो
न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥ २९ ॥

छाया.

मधुं, द्राक्षां, साक्षात् अमृत, तशि वामाँधरसुधा
कदाचित् कोणाचें न करितिलही रंजन कदा ।
मला वाटे चित्तीं जन मृतचि तो, यद्यपि जिता,
जयाच्या चित्ताला रमवि न जगन्नाथकविता ॥ २९ ॥

मूल.

निर्माणे यदि मार्भिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-
न्मृद्वीकामधुमाधुरिमदपरीहारोद्भुराणां गिराम् ।
काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय त्वं संमुखे मादृशां
नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्गहिर्मा कृथाः ॥ ३० ॥

छाया.

द्राक्षापाक रसाळही बहु फिका ज्याच्यापुढें वाटतो
ऐसें काव्य करावया चतुरता अभ्यासही लागतो ।
रे अंगी असतील हे^१ गुण तरी काव्या तुझ्या आर्थिकों
त्यातें, नांतरि आत्मदुश्चरितसें बाहेर काढूं नको ! ॥ ३० ॥

मूल.

धुर्यैरपि माधुर्यै द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकसुधानाम् ।
वन्यैव माधुरीयं पण्डितराजस्य कवितायाः ॥ ३१ ॥

१ मध. २ द्राक्षे. ३ प्रत्यक्ष. ४ तरुणीचें अधरामृत. ५ 'तो जन यद्यपि जिता (तथापि) मला चित्तीं मृतचि वाटे. ' असा अन्वय. ६ चातुर्य व अभ्यास हे गुण. ७ (आम्ही) ऐकूं. ८ त्या काव्याला ९ नाहीं तर. १० आपण केलेल्या पापाप्रमाणें.

छाया.

द्राक्षें, माक्षिक, इस्ये, सुधा, हीं द्रव्यें फाराचि गोड ।
कविरायीची काव्यमाधुरी करी तयांवरि तोडें ॥ ३१ ॥

मूल.

शास्त्राण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि संभाविता
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।
संप्रत्युज्जितवासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
सर्वं पण्डितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥ ३२ ॥

छाया.

शास्त्रें आंकळिलीं, विधीहि सगळे ते नित्यचे पाळिले
दिल्लीपांलरुपाविलासभवनीं तारुण्यही काढिलें ।
आतां सोडुनि वासना मधुपुरीमाजी हरी सेवितो
ऐशा अद्भुत सर्व गोष्टि करिता झाला कविश्रेष्ठ तो ॥ ३२ ॥

मूल.

दुर्वत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकया ।
मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा कृता मया ॥ ३३ ॥

छाया.

दुराचारी जारजन्मे हरितीलें ह्मणोनियां ।
केली असे ही मंजूषा पद्यरत्नार्थ माक्षिया ॥ ३३ ॥

१ मध. २ ऊंस. ३ अमृत. ४ जगन्नाथपंडिताची. ५ काव्याची गोडी.
६ वरच्या चरणांत सांगितलेल्या पदार्थांवर. ७ ताण. ८ संपादन केलीं,
पढला. ९ दिल्लीच्या बादशहाच्या कृपेच्या क्रीडामंदिरामध्ये. १० मथुरेंत.
११ जगन्नाथसिद्ध पंडितराय. १२ जारापासून जन्मलेले. १३ चोरून
नेतील; आपलीच ह्मणून जगांत सांगतील. १४ अशा भीतीनें. १५
पेटी. १६ कवितारूप रत्नें ठेवण्याकरितां.

परिशिष्ट पहिलें.

(शृंगारविलासांतील भाषान्तर न केलेलीं पद्यें.)

बदरामलकाभ्रदाडिमाना-
मपहत्य श्रियमुन्नतां क्रमेण ।
अधुना हरणे कुचौ यतेते
दयिते ते करिशावकुंभलक्ष्म्याः ॥ १ ॥
नीवीं नियम्य शिथिलामुषसि प्रकाश-
मालोक्य वारिजदृशो नयनं जिहासोः ।
नैवावरोहति कदापि च मानसान्मे
नाभेः प्रभा सरसिजोदरसोदरायाः ॥ २ ॥
वक्षोजाग्रं पाणिनास्पृश्य दूरं
यातस्य द्रागाननाब्जं प्रियस्य ।
शोणाग्राभ्यां भामिनी लोचनाभ्यां
जोषं जोषं जोषमेवावतस्थे ॥ ३ ॥
गुरुमध्यगता मया नतांगी
निहता नीरजकोरकेण मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डवं नतभू-
लतिकं मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥ ४ ॥
दरानमत्कन्धरबन्धमीष-
न्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम् ।
अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्गं
स्मरामि संगं चिरमङ्गनायाः ॥ ५ ॥

रोषावेशान्निर्गतं यामयुग्मा-
 देत्य द्वारं कांचिदाख्यां गृणन्तम् ।
 मामाज्ञायैवाययौ कातराक्षी
 मन्दं मन्दं मन्दिरादिन्दिरेव ॥ ६ ॥

कुचकलशयुगान्तर्मासकीनं नखाङ्कं
 सपुलकतनु मन्दं मन्दमालोकमाना ।
 विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
 चकितनतनताङ्गं सद्य सयो विवेश ॥ ७ ॥

विधाय सा मद्ददनानुकूलं
 कपोलमूलं हृदये शयाना ।
 तन्वी तदानीमतुलां बलारेः
 साम्राज्यलक्ष्मीमधरीचकार ॥ ८ ॥
 सुहुरर्थितयाय निद्रया मे
 वत यामे चरमे निवेदितायाः ।
 चिबुकं सुदृशो मृशामि याव-
 न्मयि तावन्मुदिरोऽपि निर्दयोऽभूत् ॥ ९ ॥

श्रुतिशतमपि भूयः शीलितं भारतं वा
 विरचयति तथा नो हन्त संतापशांतिम् ।
 अपि सपदि यथायं केलिविश्रान्तकान्ता-
 वदनकमलवल्गत्कान्तिसान्द्रो नकारः ॥ १० ॥

भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता वरेण रहसि वधूः ।
 तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम् ॥ ११ ॥
 अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम्
 इत्यालपति कराम्बुजमादायालजिनस्य विकला सा ॥ १२ ॥

औत्सुक्यात्परिमिलतां त्रपया संकोचमश्रुतां च मुहुः ।
नवसंगमयो र्यूनो नयनानामुत्सवो जयति ॥ १३ ॥

गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचतटात्सरोजदृशाम् ।
स्वीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥ १४ ॥

गुरुमध्ये हरिणाक्षी मार्तिकशकलैर्निहन्तुकामं माम् ।
रदयन्त्रितरसनाग्रं तरलितनयं निवारयांचक्रे ॥ १५ ॥

नयनाश्रुलावमर्शं या न कदाचित् पुरा सेहे ।
आलिङ्गितापि जोषं तस्थौ सागन्तुकेन दयितेन ॥ १६ ॥

मानपराग्वदनापि प्रिया शयानेव दयितकरकमले
उद्वेल्लुजमलसग्रीवाबन्धं कपोलमाधत्ते ॥ १७ ॥

अधिरजनि प्रियसविधे कथमपि संवेशिता गुरुभिः ।
किं भवितेति सशङ्कं पङ्कजनयना परामृशति ॥ १८ ॥

प्रभातसमयप्रभां प्रणयिनि न्हुवाना रसा-
दमुष्य निजपाणिना दृशममीलयल्लीलया ।

अयं तु खलु पद्मिनीपरिमलालिपाटञ्चै-
रेवरुदयमध्यगादधिकचारु तैर्मारुतैः ॥ १९ ॥

कपोलावुन्मीलत्पुलकनिकुरम्बौ मयि मनाङ्क-
मृशत्यन्तःस्मेरस्तवकितमुखाम्भोरुहरुचः ।

कथंकारं शक्याः परिगदितुमिन्दीवरदृशो
दलद्राक्षान्निर्यद्रसभरसपक्षा भणितयः ॥ २० ॥

शयिता शैवलशयने सुषमाशेषा नवेन्दुलेखेव ।
प्रियमागतमपि सविधे सत्कुरुते मधुरवीक्षणैरेव ॥ २१ ॥

विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दयितदयितेति
आगतमपि तं सविधे परिचयहीनेव वीक्षते बाला ॥ २२ ॥

खिद्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ।
खिद्यामि हन्त परितस्तद्रूपविलोकनेन विकलोऽहम् ॥ २३ ॥

केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपास्येङ्गितैः
सुप्तायाः सरुषः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्वतः ।
जानन्त्याप्यनभिज्ञयेव कपटव्यामीलिताक्षया सखि
श्रान्तासीत्यभिधाय वक्षसि तया पाणि र्मसासञ्जितः २४

सुदृशो जितरत्नमालया
सुरतान्तश्रमाबिन्दुमालया ।
आलिकेन च हेमकान्तिना
विदधे कापि रुचिः परस्परम् ॥ २५ ॥

जम्बीराश्रियमतिलंघ्य लीलयैव
व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ
नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते
स्पर्धेते किल कनकाचलेन सार्धम् ॥ २६ ॥

अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गि प्राणान् क्रीणासि चेन्नृणाम् ।
युक्तमेतन्नतु पुनः कोणं नयनपद्मयोः ॥ २७ ॥

जितमौक्तिकसंपदां रदानां
सहवासेन परां मुदं दधानाम् ।
विरसादधरीकरोति नासा-
मधुना साहसशालि मौक्तिकं ते ॥ २८ ॥

करिकुम्भतुलामुरोजयोः
क्रियमाणां कविभिर्विशृङ्खलैः ।

कथमालि शृणोषि सादरं
विपरीतार्थविदो हि योषितः ॥ २९ ॥

तिरस्कृतो रोषवशात् परिष्वज-
न्प्रियो मृगाक्ष्या शयितः पराङ्मुखः ।
किं दुःखितोऽसाविति कान्दिशीकया
कयाचिदाच्युम्ब्य चिराय सस्वजे ॥ ३० ॥

चैलाञ्चलेनाननशीतरश्मि
संवृण्वतीनां हरिदृश्वरीणाम् ।
ब्रजाङ्गनानां स्मरजातकम्पा-
दकाण्डसंपातमियाय नीवी ॥ ३१ ॥

शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा
सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।
दयिता दयिताननाम्बुजं
दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥ ३२ ॥

वदनारविन्दसौरभलोभादिन्दिन्दिरेषु निपतत्सु ।
मय्यधरार्थिनि सुदृशो दृशो जयन्त्यतिरुषा परुषाः ॥ ३३ ॥

परिशिष्ट दुसरें.

(अन्योक्तिविलास.)

अन्योक्ति या समासघटित पदामध्ये दोन शब्द आहेत. एक अन्य व दुसरा उक्ति. अन्य ह्मणजे अप्रस्तुत, अप्रकृत किंवा अवर्ण्य होय; आणि उक्ति ह्मणजे कथन किंवा वचन. तेव्हां अन्योक्ति ह्मणजे अप्रस्तुत, अप्रकृत, किंवा अवर्ण्य वस्तूचें कथन असा अर्थ झाला. अन्योक्तीला अप्रस्तुतप्रशंसा असें दुसरें नांव आहे. अप्रस्तुतप्रशंसा ह्मणजे अप्रस्तुताचें कथन. जेथें अप्रस्तुत वस्तूच्या वर्णनाचें पर्यवसान सादृश्यादिकांनीं प्रस्तुत वस्तूवर होतें तेथें अन्योक्ति अथवा अप्रस्तुतप्रशंसा हा अलंकार होतो. ' अप्रस्तुत-प्रशंसा सा या सैव प्रस्तुताश्रया ' असें या अलंकाराचें मम्मटाचार्यांनीं लक्षण दिलें आहे. त्याचा अर्थ असा:—जेथें अप्रस्तुत व्यवहाराचें वर्णन प्रस्तुत विषयावर पर्यवसित होतें तेथें अप्रस्तुत-प्रशंसा हा अलंकार जाणावा. वर दिलेल्या लक्षणावर आचार्यांनीं वृत्ति लिहिली आहे ती अशी:—' अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा. ' अप्रस्तुताच्या वर्णनानें प्रस्तुताचें ग्रहण होतें त्या ठिकाणीं अप्रस्तुतप्रशंसा हा अलंकार होतो, असा या वृत्तीचा अर्थ आहे. रसगंगाधरकारांनीं अन्योक्तीचें लक्षण दिलें आहे तें असे:—' अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्यादिवक्ष्यमाणान्यतमप्रकारेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशंस्यते साऽप्रस्तुतप्रशंसा. ' याचा अर्थ वर दिलेल्या मराठी लक्षणांत तात्पर्यरूपानें आलाच आहे.

अन्योक्ति पांच प्रकारची आहे. एका प्रकारांत प्रस्तुत वस्तूची सादृश्यावरून प्रतीति होते; दुसऱ्यांत प्रस्तुत वस्तूचें कार्यरूपानें

ग्रहण होतें; तिसऱ्यांत प्रस्तुतवस्तु कारणस्वरूपानें मनांत येते; चवथ्यांत प्रस्तुतवस्तु सामान्यरूपानें पर्यवसित होते; आणि पांचव्यांत प्रस्तुतवस्तु विशेषरूपानें उपस्थित होते.

प्रस्तुतविलासांतील पाहिल्या पांच श्लोकांतील अन्योक्ति-स्वरूप व्यक्त करून दाखविलें आहे. पुढें विस्तरभयास्तव तसें केले नाहीं. वाचकांनीं आपल्या कल्पनेनें पुढें वेणाऱ्या अन्योक्ति बसवाव्या. यापुढें श्लोकक्रमानेंच टिपा दिल्या आहेत.

१. यांत मृगपतिरूप अप्रस्तुत वस्तूच्या कथनानें तत्सदृश पण्डितराजरूप प्रस्तुत वस्तूची प्रतीति झाली. यास्तव या ठिकाणीं सादृश्यमूलक अप्रस्तुतप्रशंसा हा अलंकार झाला. या पद्यांत आशीर्वाद किंवा नमस्कार याच्या रूपानें मंगल केलेले दिसत नाहीं. पण्डितराजरूप वस्तूचा निर्देश यामध्ये झालेला आहे. 'मदोन्मत्त करिकुल' या शब्दांनीं विलक्षणप्रतिभाशाली व्यासवाल्मीकिकालिदासभवभूति इत्यादि कवीन्द्र, 'करुणापात्र करिणी' या पदांनीं अनुकंपनीय कवयित्री, आणि 'निजबळें न्यून मृग' एणें करून क्षुद्रकवि यांचें ग्रहण होतें. 'मदोन्मत्त करिकुल दिगन्ताला गेलें' यानें प्रतिभाशाली कवीन्द्रांची नामशेषता ध्वनित झाली. 'करिणी' या स्त्रीलिंगि पदावरून अनुकंपनीयता सुव्यक्त झाली. 'निजबळें न्यून मृग' यावरून मृगांची तुच्छता सूचित झाली. 'प्रखरनखलीला' यानें पाण्डित्यप्रकर्ष व्यंजित झाला. 'मृगपति प्रखरनखलीला कोठें दावी' यावरून पण्डितराजाच्या तोडीचा कवि उर्वीतलांत उरला नाहीं हें व्यंग्य प्रतीत झालें. क, ख, आणि ल या व्यंजनांची एकवार आवृत्ति आली आहे ह्मणून छेकानुप्रास हा शब्दालंकार झाला. र याची अनेकवार आवृत्ति आल्यामुळें वृत्यनुप्रासनामा शब्दालंकार झाला. यांत रस वीर; श्लोकाचें वृत्त शिखरिणी.

२. यांत द्विजेन्द्रकलहंसवृत्तान्त अप्रस्तुत आहे; तो पूर्वी संपन्न स्थितींत असलेल्या परंतु दैवदुर्विलसितानें प्रस्तुत विपन्न दशेस प्राप्त झालेल्या थोर पुरुषाच्या प्रस्तुत वृत्तांतामध्ये पर्यवसित झाला आहे. 'कमलांतला पराग यज्जीवन सुगंध करी' या वाक्यानें मानससरोवराची समृद्धि व सौभाग्य हीं सूचित झालीं. मानससरोवरावर ब्रह्मदेवाचें अधिष्ठान आहे, यामुळें 'मानस' या शब्दानें त्या सरोवराचें पावित्र्य व उन्नतत्व हीं ध्वनित झालीं. पहिल्या दोन चरणांवरून पूर्ववय परमस्पृहणीय ऐश्वर्यांत निघून गेलें हा अर्थ सुव्यक्त होतो. 'प्रथम' याचा अर्थ पूर्वी असा ध्यावयाचा. 'द्विजेन्द्र' या पदानें कलहंसाचें व्यतिरेकानें इतर पक्ष्यांहून अधिक वैभवशालित्व द्योतित झालें. 'वसति केवि करी' इत्यादिकानें कलहंसाचें दैन्य अनुमित होतें. 'पल्वल' शब्दानें स्थल व जल या उभयतांचा संकोच व्यंजित होऊन स्थलाचा अधमपणाही गम्यमान झाला. 'मलिन' या विशेषणानें पल्वलाचा निंद्यपणा स्पष्ट झाला. 'जमति ज्यांत भेकावली' यावरून पल्वलाची दुर्दशा व विघ्नबहुलता हीं सूचित झालीं. ज आणि व यांची एकवार आवृत्ति आल्यामुळें छेकानुप्रास झाला. पूर्वी ज्यानें ऐश्वर्य उपभोगिलें त्याला पुढें दैन्य हें अत्यंत कष्टप्रद होतें हें व्यंग्य या पद्यांत आहे. 'जीवन' अशी वर्णांची क्रमानें आवृत्ति झाल्यामुळें यमकालंकार झाला. रस करुण; वृत्त पृथ्वी.

३. यांत विधि आणि विधु यांची गोष्ट अप्रस्तुत आहे. तिच्यावरून विनाशोद्युक्त खल आणि नवीन अभ्युदय पावणारा पुरुष यांची गोष्ट प्रस्तुतत्वानें उपस्थित होते. 'तृष्णाचंचल' या पदानें चकोरवधूंचें अनन्यगतिकत्व सूचित होतें. 'चकोरक-

वधू' एणेंकरून अत्यंत अनुकंपार्हत्व ध्वनित झालें. 'प्राची-
कडे पाहतां' यावरून नवचंद्राविषयी उत्कण्ठा व्यक्त झाली.
'हंसतां' या पदानें पद्मांची प्रफुल्लता स्पष्ट झाली. जो अनंग
आहे त्याला कार्य करणें संभवत नाहीं. आणि येथें तर अनंग
धनुष्टंकाररूप कार्य करीत आहे. अनंग हा शब्द जरी योग-
रूढ आहे तरी त्याचें अनंगत्व ह्मणजे निरङ्गत्व यौगिकत्वानें म-
नांत येतें ह्मणून येथें विभावनालंकाराचा ध्वनि झाला असें सम-
जावें. 'धनुचा टंकारही काढितां' यानें त्या कालाची कामो-
द्दीपकता व्यक्त झाली. 'मानवती' शब्दानें कलहान्तरिता ना-
यिका व्यंजित झाली. 'मान प्रस्थानोत्सुक होत असतां' या-
वरून नायिकाची रमणोत्कण्ठा प्रतीत झाली. शेवटच्या चरणानें
विधात्याची अननुरूपकार्यप्रवृत्ति सूचित झाली. छेकानुप्रास
आणि वृत्त्यनुप्रास हे शब्दालंकार यांत आहेत. पहिल्या तीन च-
रणांत शृंगार व चवथ्यांत करुण रस आहे. वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

४. यांत कमलादिकांच्या अप्रस्तुत वृत्तान्तानें आपल्या संपन्न
यजमानाची कीर्ति निरपेक्ष पसरणाऱ्या आश्रिताची स्तुति वर्णित
झाली. 'मधुर' शब्दानें मरंदाचें प्राशनाहृत्य व्यक्त
झालें. 'स्वेच्छ' पदानें मरंदाचें वैपुल्य ध्वनित झालें 'मंजु
ताना घेवोत' एणें करून अर्लींचा हर्षातिरेक ध्वनित होऊन
कमलांची स्तुतिही व्यंजित झाली. 'काहीं निराळा' ह्मणजे
अगदीं अलौकिक. पवनाचें अन्यत्वानें ह्मणजे अलौकिकबंधु-
त्वानें येथें वर्णन झालें ह्मणून भेदकातिशयोक्तिनामा अलंकार
झाला. छेकानुप्रास शब्दालंकार. शांत रस. मालिनी वृत्त.

५. यांत कुटज आणि मधुकर यांच्या अप्रस्तुत गोष्टीनें
कोणा एका धनिकाजवळ राहणारा गुणी मनुष्य दैवयोगानें

हलक्या माणसाकडे प्राप्त झाला असतां तो त्याचा अपमान करून लागला इत्यादि गोष्ट प्रस्तुतत्वेकरून कथित झाली. 'दैवें', या पदानें मधुकराचें आदरणीयत्व सूचित झालें. 'कुटजा' या संबोधनांनं त्या वृक्षाचा अधमपणा व्यंजित झाला. 'रसपूर्ण' या पदानें कमलिनींची विदग्धता व उपभोगार्हत्व हीं ध्वनित झालीं. 'कमलिनी' या स्त्रीलिंगिपदानें मधुकरावर अनुरक्त होण्याची त्यांची नैसर्गिक पात्रता व्यक्त झाली. 'मधुकर' पदानें भ्रमराचें गुणशालित्व; व मधुकर या एकवचनानें व कमलिनींच्या बाहुल्यांनं मधुकराची प्रौढता, विलासशालिता व असाधारण उपभोगार्हता हीं गम्यमान झालीं. माननीयांचा मान ठेवणें अवश्य व योग्य होय हें या श्लोकांतील व्यंग्य आहे. निःसीम आदरानें कमलिनींचा मधुकरविषयक प्रेमातिरेक सूचित झाला. 'न दावि अवमान' या वाक्यगत अर्थाला 'रसपूर्ण कमलिनी त्या (निःसीम) आदर दाविती' हा वाक्यार्थ हेतुभूत झाला; ह्मणून येथें काव्यलिंग अलंकार झाला. करुणरस. छोकानुप्रास आणि यमक हे शब्दालंकार. वृत्त गीति.

६. 'रसालतरुवरि रसिकवर भृंगसंघ जमतिल' यांनं अनुरूप-वस्तुसंयोग सूचित झाला. 'नीरस' पदानें विहारराहित्य व कोकिलाची विमनस्कता हीं व्यंजित झालीं. 'विपिनांतरिं' यांनं एकांतवास ध्वनित झाला. 'नीरस दिन कंठावे' इत्यादिकांनीं 'डोळे मिटून चार दिवस काढ,' अशा लोकप्रवादाची अनुरुति झाली ह्मणून लोकोक्तिनामक अलंकार झाला. 'तंवर' पदानें कोकिलाच्या विपन्नावस्थेचें भंगुरत्व सूचित झालें. धैर्य धरून संकटाचे चार दिवस कसे तरी कंठावे असा भाव. आम्रांचा विकास झाला ह्मणजे तुला यथेच्छ मकरंद

मिळेल हें व्यंग्य. छेकानुप्रास व यमक हे शब्दालंकार. शान्त रस. छंद गीति.

७. घटाला फांस घालून दोर विहिरींत सोडतात हें कृपाचें गुणग्रहण झालें. प्रथमार्धातील अर्थाळा द्वितीयार्धातील अर्थ हेतु-भूत आहे; यास्तव काव्यालिंग अलंकार झाला. शान्त रस; छंद गीति.

८. 'बक' या पदाच्या कठोर ध्वनीनेच बकांचें अधमत्व व्यंजित झालें. 'परिणतमकरन्दमर्मवेत्ते' या पदानें भ्रमरांची कमलिनीभोगार्हता सूचित झाली. 'भ्रमर चिरायु असोत' यानें बक्याची कमलिनीविषयीची अनुकंपा ध्वनित झाली. पहिल्या अर्धांत विषाद करूं नको असें सुचवून दुसऱ्या अर्धांत त्याचा हेतु उपन्यस्त केला आहे म्हणून काव्यालिंग अलंकार. छेकानुप्रास. पुष्पिताग्रा वृत्त. करुण रस.

९. पूर्वार्धानें मधुकराचें विलासशालित्व व उन्नति हीं स्पष्ट झालीं. उत्तरार्धानें त्याची विपन्नावस्था सूचित झाली. 'रस-परिपूर्ण' व 'प्रफुल्ल' या हेतुगर्भ कमलविशेषणांनीं परिकरालंकार झाला. 'मधुकर' या विशेष्यपदाच्या यौगिक अर्थावरून जर त्यांतही हेतु कल्पिला तर परिकरांकुरालंकारध्वनि होईल. द्वितीयार्धानें बक्याची मधुकरविषयक साश्चर्यसिन्नता व्यंजित झाली. छेकानुप्रास; करुण रस; छंद गीति.

१० 'कवण वर्णाया शके' इत्यादिकानें महिम्याचें निःसीमत्व स्पष्ट झालें. 'मुसानें गरल टाकिति' यानें भुजंगांचें सर्वथात्याज्यत्व सूचित झालें. 'गंधभरें' या पदानें चंदनाचे अपकार करणाराविषयीं सुद्धां परमकारुणिकत्व ध्वनित झालें. प्रथमार्धांत

चन्दनाचें माहात्म्य अनिर्वचनीय आहे हें सांगून पुढच्या अर्धांत त्याचें कारण सांगितलें आहे ह्मणून काव्यलिंग अलंकार. वृत्त्यनु-
प्राप्त शब्दालंकार. शान्त रस. गीतिच्छंद.

११. 'खण्डुनि चूर्णीति' या पदांनीं निर्वृणत्वाची परम-
सीमा द्योतित झाली. 'तयांहि गंधें सुस्रविशि' एणेंकरून
चंदनाची निरुत्तमणीय करुणापरता व्यक्त झाली. 'तव क्रम
अदरायाला कवण शक्त असे' इत्यादिकानें चंदनाचें अलौकिक
उपकारित्व ध्वनित झालें. 'चूर्णीति तुज' याचद्वल 'चुरि-
ति तुला' हा पाठ कल्पावा. काव्यलिंग अलंकार. शान्त रस.
गीतिच्छंद.

१२. 'कवण दुजा कुलव्रत असंड पाळील' इत्यादिकानें हंसाचें
नीरक्षीरविवेचकत्व अनन्यसाधारण आहे हें सूचित झालें. शांत
रस. गीतिच्छंद.

१३. 'असिधारेसम तीव्र' आणि 'क्रूर भुजंगेंद्रतुल्य वरि
दिसती' हा पूर्णोपमालंकार झाला. कारण पहिल्यांत उपमान
'असिधारा,' उपमेय 'थोरजन,' सामान्य धर्म 'तीव्रता' आणि
वाचकपद 'सम' हीं उक्त आहेत; तशींच दुसऱ्यांत 'भुजंगेंद्र' हें
उपमान; 'थोर जन' हें उपमेय; 'क्रौर्य' हा सामान्य धर्म;
आणि 'तुल्य' हें वाचकपद उक्त आहे. 'द्राक्षाहुनि अधिक
गोड' यांत द्राक्ष या उपमानापेक्षां 'थोरजन' या उपमेयाचें
अंतर्गत माधुर्यासंबंधानें आधिक्य वर्णित झालें ह्मणून येथें व्य-
तिरेकालंकार झाला. 'भूमि भूषवित्ती' एणेंकरून थोरजनांची
धन्यता प्रकट झाली. या पद्यांत साधुचरित्रवर्णन झालें ह्मणून
स्वभावोक्ति. छेकानुप्राप्त शब्दालंकार. शांत रस. गीतिच्छंद.

१४. चवथ्या अन्योक्तीमधील अर्थ वेगळ्या रीतीनें या अन्योक्तींत आला आहे. ' स्वच्छन्दें लुटुनी ' या पदांनीं मरन्दाची विपुलता सूचित झाली. ' अमन्द गावोत ' एणेंकरून अलींचा आनंदातिशय द्योतित झाला. ' स्मित ' शब्दानें कमलांचें सौभाग्य व रसपरिपूर्णता हीं व्यक्त झालीं. ' पवनाविणें कोणीही समर्थ न ' यावरून पवनाचा अनन्यसाधारण उत्कर्ष ध्वनित झाला. शांत रस, प्रहर्षिणी वृत्त.

१५. ' संतापाकुल ' या शब्दानें पांथांचें परम दैन्य सूचित झालें. ' कोणाकडे पाहिल ' यानें अन्यदात्याचा अभाव व कासाराची पांथविषयक करुणा हीं व्यंजित झालीं. ' सारखें झुरणिला लागे ' यावरून कासाराचें नितांतमृदु अन्तःकरण ध्वनित झालें. ' जीवन ' पदानें श्लेष सूचित झाला. ' वारिधि ' या हेतुगर्भ विशेष्याच्या सामर्थ्यानें परिकरांकुर अलंकार झाला. वारिधींचा अधिक्षेप करून कासाराची धन्यता प्रतिपादन केली एणें करून प्रतीप अलंकार झाला. छेकानुप्रास. पूर्वार्धांत करुण रस; उत्तरार्धांत वीर रस. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

१६. ' पतंग ' शब्दानें हंस, सारस इत्यादि पक्षी ध्यावयाचे. पतंगांचें आकाशविहरण आणि भृंगसमुदायाचें आम्रमंजरींवर अधिष्ठान या त्या पक्ष्यांच्या स्वभावसिद्ध क्रिया आहेत. त्यांचें वर्णन झाल्यामुळें स्वभावोक्ति अलंकार झाला. ' पद्माकरा ' पदानें सरोवराची संपन्नता व्यक्त झाली. शेवटच्या चरणानें मीन अनन्यगतिक असल्यामुळें सर्वथा अनुपेक्षणीय आहे हें ध्वनित झालें, ' दीन, ' आणि ' गतिहीन ' या हेतुगर्भ विशेषणांनीं परिकरालंकार झाला. वृत्त्यनुप्रास आणि छेकानुप्रास. करुण रस. वसन्ततिलक वृत्त.

१७. पूर्वाधीत पूर्णोपमालंकार. 'जनतोपास्तवचि' यानें मारुताची निरपेक्ष लोकरंजनदीक्षा सुव्यक्त झाली. मारुत अनादरणीय नव्हे हें तात्पर्य. यमकालंकार. शांत रस. छंद गीति.

१८. 'मंजुल गुंजत असतां' एणेंकरून अलीचें संलापचालुर्य सूचित झालें. 'मौन न धरीं' इत्यादिकावरून नायिकेचें मुग्धत्व ध्वनित झालें. 'मौन' आणि 'शिरीं' यांच्या लाक्षणिक अर्थावरून श्लेष व्यंजित होतो. प्रथमार्धातील वाक्यार्थाला द्वितीयार्धातील वाक्यार्थ हेतुभूत असल्यामुळें काव्यलिंग अलंकार झाला. छेकानुप्रास व वृत्यनुप्रास हे शब्दालंकार. रस शृंगार. वृत्त गीति.

१९. 'उन्नति किति वानावी' इत्यादिकानें पाटीराची स्तुतिरूपानें निन्दा झाली यास्तव व्याजस्तुति अलंकार झाला. करुण रस; गीतिच्छंद.

२०. 'सुर' शब्दानें तरुकुसुमांचें पावित्र्य व उत्कृष्टत्व हीं व्योक्त झालीं. 'अन्य गंध लाजवी' यावरून अन्य गंधांचा धिक्कार झाला आणि सुरतरुकुसुमांचा उत्कर्ष सूचित झाला; यास्तव प्रतीपालंकार झाला. 'षट्पदा' यानें निन्दा गम्यमान झाली. 'तुझी धन्य' एणेंकरून व्याजोक्ति अलंकार झाला. गीतिच्छंद.

२१. 'विध्यकन्यके' एणेंकरून तटिनीचें उच्चकुलजन्म सूचित झालें. 'विध्यकन्यके' आणि 'पावने' या हेतुगर्भ विशेषणसामर्थ्यानें परिकरालंकार. 'रथ्या' शब्दानें त्यांताल जलाचें मालिन्य व दुर्गंधापणा हीं सूचित झालीं. रस्त्यांतील पाणी घेणें हें कर्म जीवनसंकट प्राप्त झालें तरी देखील तुला अत्यंत अनुचित

असा भाव. थोर लोक प्राणहानि होण्याचा प्रसंग आला तरी आपला थोरपणा सोडीत नाहीत हें व्यंग्य. गीतिच्छंद.

२२. ' नोहे फल, नोहे दल, नोहे सुम, ' यांनीं केवळ गुणांचा अभाव प्रकट केला. ' भंवति कांटे ' या पदांनीं दोषाकुलता व्यक्त झाली. ' वैभव ' पदानें व्याजोक्ति स्फुट झाली. ' जवळि याव-या लाज वाटे ' इत्यादिकांनीं बाभळीच्या समागमाची दुष्टता व विफलता हीं निश्चित झालीं. फलदलसुमहीनता, कंटकावृत्तता एतदर्थक हेतुगर्भ विशेषणपदांनीं परिकरालंकार झाला. छेकानुप्रास व वृत्त्यनुप्रास शब्दालंकार. छंद गीति.

२३. ' विपिनी ' या पदानें संकट प्राप्त झालें असतां कोकिलाच्या मदतीला कोणी स्वजन धावून येण्याचा मुळींच संभव नाही हें सूचित झालें. ' समजातीय समजुनी ' येथें सजातीयाविषयीं भ्रान्ति ह्मणून भ्रान्तिमदलंकार झाला. आपल्या भोंवतालचे लोक ओळखून त्याप्रमाणें वर्तनक्रम ठेवणें हें योग्य असा व्यंग्यार्थ. गीतिच्छंद.

२४ ' भवानीपित्या ! ' या पदानें हिमालयाचें महत्त्व सूचित झालें. पूर्वाधगत अर्थावरून हिमानीची दोषाकुलता व्यक्त झाली. ' पित्या ' या पदानें हिमालयाची अपत्यसंपन्नता, प्रौढ-वयस्कता आणि ह्मणूनच पार्वतीशिवाय अन्यस्त्रीच्या अभिलाषाची अननुरूपता व्यंजित झाली. ' हिमानी ' या स्त्रीलिङ्गि पदावरून, ' भवानीपित्या ' या पुल्लिङ्गी शब्दावरून आणि ' शिरावरि धरिशी ' या पदांच्या ' डोक्यावर नाचवितोस ' या अर्थान्तरसंभवावरून एकंदर अनुरक्त नायिकानायक यांचा अप्रस्तुत वृत्तांत स्फुरित झाला ह्मणून समासोक्त्यलंकार झाला. छेकानुप्रास शब्दालंकार. गीतिच्छंद.

२५. ' करिवाळा ' यांतील ' वाळा ' या पदानें कलभाची मूढता सूचित झाली. ' आला ' यानें अप्रार्थित आगमन, आणि ह्मणूनच आदराची अवश्यकता हीं ध्वनित झालीं. उत्तरार्धानें अलीची संमानार्हता सुव्यक्त झाली. थोरांचें आगमन आदरणीय होय हें व्यंग्य. काव्यलिंग अलंकार. छेकानुप्रास. छंद गीति.

२६. ' देवद्रुमसुमगंधा ' यांतील देवशब्दानें सुमगंधाचें अलौकिकत्व सूचित केलें. ' अन्यसुमी ' यांतील अन्य शब्दानें सुमाची अधमता व्यक्त केली. थोरानें हलकें काम करणें योग्य नव्हे असा भाव. छंद गीति.

२७. ' मधुपाला तव उपमा न लाभली ' यावरून आम्राचा अनन्यसाधारण उत्कर्ष द्योतित झाला. ' पिकांस पुशिलें ' यावरून पिकांचा रसिकपणा ध्वनित झाला. वृत्त्यनुप्रास आणि छेकानुप्रास. वृत्त गीति.

२८. ' ती कधिं तरी असे शक्य ' इत्यादिकानें वारिदांचें असामर्थ्य व्यक्त होऊन किंचित् अधिक्षेपही द्योतित झाला, ह्मणून प्रतीपालंकार. ' धो धो ' यानें वारिदाची जलसंपत्ति स्फुट झाली. ' वर्षासमधिं ' येणें करून पर्जन्यकालाहून अन्यकालीं वारिदाची गतश्रीकता सूचित झाली. आपत्कालीं अत्यल्पही साहाय्याची जी किंमत आहे ती अनुकूल कालांत मोठ्याही साहाय्याची नाही हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. मंदक्रान्ता वृत्त. शान्त रस.

२९. ' मरुप्रांतांत ' या पदानें संकटाचा अतिरेक दर्शविला. संहारहेतु असून संहारकार्य उक्त नाही ह्मणून विशेषोक्ति अलंकार. ' मरुप्रान्त ' या हेतुगर्भ विशेष्यपदानें परिकरांकुर अलंकार झाला. वांछितार्थापेक्षां अधिक अशा अमृतासिंचन

करणाच्या तोयदाचा लाभ झाल्यामुळें प्रहर्षणालंकार. छेकानु-
प्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

३०. 'मदोन्मत्त करटी भीतीनें न निवसति' यावरून
मृगपतीचा दर्प व विक्रम द्योतित झाला. 'करिवरविमुक्ता' या-
नां मृगपतीचा शौचातिरेक सूचित झाला. 'मुक्तामाला' पदा-
नें मुक्तांचा अपरिमितपणा स्पष्ट झाला. 'परलोका जातां-
क्षणिंच' यां क्षुद्रपशूंचा मृगपतीच्या मृत्यूनें उल्लास प्रदर्शित
झाला. 'शिवा घोष करिती' या पदानें सिंहगुहेचें नितांत-
दैन्य ध्वनित झालें. वीर, करुण, भयानक आणि शान्त रस.
छेकानुप्रास. शिखरिणी वृत्त.

३१. मालाकाराची करुणा ही कुसुमोद्गमाला कारण असते.
ती नसतां प्रस्तुतस्थलीं कुसुमोद्गमरूप कार्य घडलें यास्तव
विभावनालंकार झाला. दुसऱ्या दोन चरणांनीं बालबकुलाचा
उत्कर्ष स्फुट झाला. शेवटल्या चरणानें कुसुमगंधाचें अद्वितीयत्व
व प्राचुर्य हीं ध्वनित झालीं. यमक आणि छेकानुप्रास हे शब्दा-
लंकार. वीर रस. शिखरिणी वृत्त.

३२. करुण रस. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

३३. दुसऱ्या चरणावरून चातकाला जलधराशिवाय
अन्याचा आधार नाही हें सूचित झालें. जलाविषयीं अत्यंत
उत्कंठित अशा चातकावर गारांची वृष्टि ही अननुरूप घटना झाली
यास्तव विषमालंकार झाला. 'करुणाकरा' पदांत स्तुतीनें निंदा
गम्य झाली ह्मणून व्याजस्तुति. छेकानुप्रास. करुण रस. शार्दूल-
विक्रीडित वृत्त.

३४. पहिल्या दोन चरणांनीं तरुवरांचें मेघपरायणत्व सूचित

केलें. तिसऱ्या चरणानें अंचुवाहाची अनुचितकर्मप्रवृत्ति स्फुटित झाली. संपत्तीच्या धुंदीनें सारासारविचार लुप्त होतो हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. मालिनी वृत्त. करुण रस.

३५. ' हा ' ह्यणजे प्रत्यक्ष ऐकूं येणारा. ' पथिका ' आणि ' अंचुद् ' या हेतुगर्भ विशेष्यपदांनीं परिकरांकुर अलंकार. ' भीति ' ह्यणजे अर्थात् वाटेंत मुक्याम होऊन प्रियेच्या विरहाची मर्यादा वाढण्याची. तिसऱ्या चरणावरून अंचुदाचे परमौदार्य व निःसामकारुणिकता हीं व्यंजित झालीं. ' जीवन ' यानें श्लेष व्यक्त झाला. ' भीति मनांत आणूं नको, ' इत्यादि वाक्यार्थांला ' हा विश्वतापहारक अंचुद् आहे ' इत्यादि वाक्यार्थ हेतुभूत झाला; यास्तव काव्यलिंग अलंकार झाला. भयानक आणि शान्त रस. वसन्ततिलक वृत्त. यमक व छेकानुप्रास हे शब्दालंकार.

३६. ' श्रीस्रण्डा ' या पदानें चंदनाचे स्वभावसुंदरत्व ध्वनित झालें. ' सुंदर ' शब्दानें गुणराशीचें संरक्षणीयत्व सूचित झालें. ' नाशी ' याच्या ठिकाणीं ' भक्षी ' असा पाठ कल्पिल्यास मूळांतील अर्थाशीं अधिक जुळेल. ' द्विजिव्ह ' शब्दानें श्लेषालंकार झाला. एका मोठ्या दोषानें सर्व गुणांची माती होते हें व्यंग्य. छेकानुप्रास आणि यमक. करुण रस. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

३७. पहिल्या तिन्ही चरणांनीं घनाचे निरपेक्ष लोकतापनिवारकत्व स्पष्ट झालें. ' उन्नत ' या हेतुगर्भ विशेषणानें परिकरालंकार झाला. वृत्त दिंडी.

३८. ' वसति ' याच्याबद्दल ' रुचिर ' हें पद घातलें तर मूळाशीं अधिक जुळतें. पहिल्या दोन चरणांनीं पद्माचें अनेक

प्रकारानीं उत्तमत्व प्रतीत झालें. 'द्विजोत्तंस हंस' यांनीं श्लेष व्यक्त झाला. परिकरालंकार. छेकानुप्रास. शिखरिणी वृत्त. शांत रस.

३९. ग्रावाचरोचर सन्मणींचा आणि मीनादिकांचरोचर भगवान् विष्णूचा चमत्कारिक सहभाव येथें कल्पिला आहे ह्मणून सहोक्त्यलंकार. 'सूर्यबिंबरुचिर' आणि 'भगवान्' या हेतुगर्भ विशेषणपदांनीं परिकरालंकार. निन्दा आणि स्तवन यांपैकीं काय करूं हा संशय, ह्मणून संदेहालंकार. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

४०. 'जलदतुल्य' या उपमेमध्ये महत्व आणि नीलत्व हा सामान्यधर्म समजावा. 'जलद' या हेतुगर्भ विशेष्यपदानें परिकरांकुरालंकार. 'जलहि' यांतील 'हि' या शब्दानें जलाचें तुच्छत्व आणि ह्मणूनच प्रथमदानयोग्यत्व सूचित झालें. छेकावृत्त्यनुप्रास. गीतिच्छंद.

४१. विपुलजललक्ष्मीरूप कारण असून वृषितदयारूप कार्य घडत नाही ह्मणून विशेषोक्ति अलंकार झाला. 'कृशाङ्गा' या हेतुगर्भ विशेषणपदानें परिकर अलंकार. साधनसंपत्ति असतां दान करणें योग्य. ती नाहीशी झाल्यावर दान करण्याचें सामर्थ्य राहात नाही, हें व्यंग्य. वृत्त शिखरिणी. छेकानुप्रास.

४२. 'वदतो' याबद्दल 'सांगें' असा पाठ वाचावा ह्मणजे छन्दोभंगपरिहार होईल. 'याचक' व 'उदारा' या विशेषणपदसामर्थ्यानें परिकरालंकार. 'त्यांहि न सोडिशी' यानें सिंधूची अनुचितकार्यप्रवृत्ति दर्शविली. छेकानुप्रास. मालभारिणी वृत्त.

४३. 'भागीरथी' पदानें गंगेचें जगत्पावनत्व प्रतीत झालें. 'वर्षानदि' यांतील वर्षा शब्दानें नदीचें नूतन व भंगुर ऐश्वर्य

ध्वनित झालें. दैवयोगानें कांहीं वेळपर्यंत थोडेसें ऐश्वर्य प्राप्त झालें तर थोराशीं स्पर्धा करणें योग्य नव्हे, हें व्यंग्य. ' तिच्या ' येथें छंदाकरतां ' तीच्या ' असें वाचावें. इंद्रवज्रा वृत्त.

४४. पहिल्या दोन चरणांनीं मधुव्रताचा उत्कर्ष द्योतित झाला. पूज्यत्व हें कारण असूनही आदर हें कार्य झालें नाहीं; ह्मणून विशेषोक्ति. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

४५. छेकानुप्रास, वसंततिलक वृत्त.

४६. पहिल्या चरणानें रसालाची पूर्वीची संपन्न स्थिति व्यक्त झाली. ' तुजपरी तूं धन्य ' यानें अनन्वय व व्याजोक्ति हे अलंकार व्यक्त झाले. 'पट्पदा' या पदानें भ्रमराचें 'अधमत्व' ध्वनित झालें. ज्यानें संपन्नदर्शेंत आपणास साहाय्य केले तों दुर्दैवानें विपन्न झाला तर त्यास आपण सोडूं नये हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

४७. ' करिमौक्तिकांचा वर्षाव ' या पदांनीं मृगराजाचा शौर्यातिरेक व्यंजित झाला. ' मृगराज ' पदानें मृगचक्रवर्तित्व सुचविलें. परिकरांकुर अलंकार. वीर रस. छेकानुप्रास; यमक. वसंततिलक वृत्त. येथें राहिल्यास घात होईल हें व्यंग्य.

४८. ' करिरिपुनें ' या साभिप्राय विशेष्यपदसामर्थ्यानें परिकरांकुर अलंकार झाला. छेकानुप्रास. गीतिच्छंद. समर्थानें विपत्कालींही दुर्बलावर शस्त्र धरूं नये, हें व्यंग्य.

४९. पहिल्या दोन चरणांनीं हरीचा पराक्रमातिशय स्फुटित झाला. ' बापुडें ' याच्या ठिकाणीं ' साकडें ' असा पाठ कल्पिला ह्मणजे रसहानि होत नाहीं. रथोद्धता छंद.

५० ' गजेन्द्रा ' या पदानें साधारण गजाविषयीं तर बोला-
यलाच नको, असा भाव सूचित झाला. ' निविड वन ' या पदां-
वरून संकटसंभव ध्वनित झाला. ' मदान्धा ' पदानें गजेन्द्राचा
अविवेक प्रस्फुटित झाला. ' करी मानोनीयां ' यावरून करिविषयक
भ्रान्ति व्यक्त झाल्यामुळे भ्रान्तिमदलंकार झाला. ' शिलासंघा
प्रखरनखरीं खंडित करी ' यानें मृगपतीचा शौर्यातिरेक द्योतित
झाला. ' निजे ' या पदानें मृगपति उठण्याचा मात्र अवकाश
आहे; उठला ह्मणजे तूं मेलासच समज, असें व्यंग्य प्रतीत
झालें. पाहिल्या अर्धांतील वाक्यार्थाला दुसऱ्या अर्धांतील वाक्यार्थ
हेतुभूत झाला ह्मणून काव्यलिंग. छेकानुप्रास आणि यमक.
शिखरिणी वृत्त.

५१. ' गजराजवाळ ' ' हरिचा वाल ' ' करिणी ' या साभि-
प्राय विशेष्यपदसामर्थ्यानें परिकरांकुर अलंकार झाला. वरच्या
श्लोकांतल्याप्रमाणें काव्यलिंग. ' स्तनपायि ' या हेतुगर्भ विशेषणामुळे
परिकर अलंकार. ' करिणीच राहतिल ' यांत स्त्रीमारण हें
निषिद्ध आहे ह्मणून त्या मात्र राहतील, असा भाव. पुरुष सगळे
ठार होतील, हें व्यंग्य. वृत्त्यनुप्रास. मंजुभाषिणी वृत्त.

५२. ' चतुर ' या पदानें माळ्याचें झाडें सरासरी लावण्या-
पुरतेंच चातुर्य समजावयाचें. अधिक अर्थ घेतल्यास रसव्याघात
होईल. ' कोठें तरि ' यावरून बकुलाची किंमत माळ्याला सम-
जली नाही, हा अर्थ व्यंजित झाला. ' असें कोणा ठावें ' इत्या-
दिकांनिं असंभवनामा अलंकार झाला. ' कोणान्तरिं ' या पदानें
प्रतिष्ठासामग्रीचा अभाव सूचित झाला. शेवटच्या चरणावरून
बकुलाचा लोकोत्तर गुण प्रकट झाला. अद्भुत रस. छेकानुप्रास.
शिखरिणी वृत्त.

५३ पहिल्या दोन चरणांनीं राघवाचा वीर्यशालीपणा स्पष्ट झाला. 'कोठें हा विहरेल' यावरून राघवाची विपन्नदशा ध्वनित झाली. केलिकलहरूप कारण आणि अर्णवत्यागरूप कार्य हीं एक-समयावच्छेदानें घडून आलीं, ह्मणून अक्रमातिशयोक्ति अलंकार झाला. अद्भुतरस. छेकानुप्रास. यमक. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

५४. 'जाळिलें' याबद्दल 'शोषिलें' असें पद कल्पिलें तर अर्थाला अधिक अनुगुण होईल. 'जाळिलें' हें पद कायम ठेविलें तर लक्षणेनें शोषून टाकलें किंवा नीरस करून टाकलें, असा त्याचा अर्थ घेतला पाहिजे. तिसऱ्या चरणानें परिमलाचें अलौकिकत्व सूचित झालें. 'ललिता' या पदानें लवंगलतिकेचें रक्षणार्हत्व ध्वनित झालें. 'लतिका' पदानें मार्दवाधिक्य व्यंजित झालें. लवंगलतिका आणि दावानल यांतील वैषम्यामुळे विषमालंकार. छेकानुप्रास. यमक. करुणरस. शार्दूलविक्रीडित वृत्त. परकीय पतिव्रता स्त्रीशीं धृष्टपणा करणें अत्यंत अनुचित होय, हें व्यंग्य.

५५. 'स्वर्गालंरुति' 'अमरदूचें विहारस्थल' 'पुण्यावलींचें फल' यांचा नंदनवनावर आरोप केल्यामुळे रूपकालंकार. खाण्डव हें कुरुक्षेत्रामधील एक इन्द्राचें आवडतें अरण्य होतें. अग्नीनें रुष्ण व अर्जुन यांच्या साहाय्यानें तें जाळून टाकिलें, अशी पौराणिक कथा आहे. 'खाण्डवरंगभूमिनट' ह्मणजे अर्थात् अग्नि. 'नट' शब्दानें खाण्डवाला लीलेनें जाळण्याचें अग्नीचें सामर्थ्य सूचित झालें. 'खाण्डवरङ्गभूमि' येथें रूपकालंकार. भयानक व रौद्र रस. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

५६. पहिल्या दोन चरणांतील कल्पना हेच मांडे, असें ह्मटलें त्यामुळे रूपकालंकार. 'हस्तिशुंडेपरी' इत्यादिकांनें पूर्णोपमा-

स्वैरविहारादि इष्टार्थव्यापारापासून इष्टप्राप्ति न होतां उलट सर्पा-
गमनरूप अनिष्ट प्राप्त झालें ह्मणून विषमालंकार. शार्दूलविक्री-
डित वृत्त.

५७. प्रथमार्धातील अर्थास द्वितीयार्धातील अर्थ हेतुभूत
असल्यामुळें काव्यलिंग अलंकार. तिसऱ्या व चवथ्या चरणांनीं
'तटिनी' चें दुरवगाह्यत्व सूचित केलें. मोठ्यांनाही जें दुष्कर
कार्य तें क्षुद्रांनीं हातीं घेणें अनुचित होय हें व्यंग्य. 'ऐसें जनीं
बोलती' हें पादपूरणार्थ आहे. 'उपलसा' यावरून उपमालंकार.
शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

५८. 'नव्हे हा उन्मत्त द्विप' यावरून कोपाचें कारण द्विप-
भ्रान्ति हें सूचित झालें व त्यामुळें भ्रान्तिमदलंकार व्यंजित
झाला. 'प्रवलहरिबाळा' या पदानें उन्मत्त द्विपहननसामर्थ्य
ध्वनित झालें. वीर रस. वरील श्लोकांतल्याप्रमाणें काव्यलिंग.
शिखरिणी वृत्त.

५९. काव्यलिंग. एक मासाच्या गर्भाच्या ठायीं स्फुरणाचा
संबंध नसतां तेथें तो कल्पिला ह्मणून अतिशयोक्ति. 'मत्तकरि-
भ्रान्तिनिं' या पदानें भ्रान्तिमदलंकार. छेकानुप्रास व यमक.
गीति छंद.

६०. पूर्वार्धानें हरिपराक्रम सूचित झाला. बलिष्ठानें दुर्बला-
पुढें आपलें शौर्य मिरविणें अनुचित हें व्यंग्य. छेकानुप्रास.
यमक. गीतिच्छंद.

६१. अम्भोरुहावर काम व कविवाणी यांच्या सर्वस्वाचा
आरोप झाल्यामुळें रूपकालंकार. अम्भोरुहाचें दर्शन प्रेमोत्पादक
असल्यामुळें व तें स्वतः उपमानस्थानीं प्रतिष्ठित झाल्यामुळें तें

काम व कविवाणी यांचें सर्वस्व असें ह्मटलें आहे. 'मधुप' शब्दानें श्लेषालंकार होऊन अंभोरुहाची निंदा व्यंजित झाली. 'मोठा चमत्कार हा' यानें अंभोरुहाचा उपहास परिस्फुटित झाला. बहुगुणसंपन्नाची व्यसनासक्ति अत्यंत गर्ह्य होय हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

६२. 'लीलेनें' व 'सुखभरानें' या पदांनीं 'गजवरा'चा अविवेक ध्वनित केला. काव्यलिंग व रूपक हे अलंकार. छेकानुप्रास. गीतिच्छन्द.

६३. थोर लोकांच्या वाणीला विफलता कधीं येत नाहीं असा भाव. पूर्णोपमालंकार. साकी वृत्त.

६४. पात्रापात्रविचाराविणें गुणांची अपूर्णता या अर्थीं विनोक्ति व्यंजित झाली; पात्रापात्रविचार असता तर गुणपूर्णता असती या अर्थीं संभावना अलंकार. छेकानुप्रास. यमक. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

६५. पापवासनेनें पुण्यक्षेत्रांत व नृपालभवनांत संचार करणारे लोक प्रस्तुतकालांतही आहेत. पंडितांना दिल्लीदरबारांत आणि वाराणसी व मथुरा या क्षेत्रांत त्यांचा अनुभव आला असें या पद्यावरून दिसतें. 'त्वत्तुल्य' इत्यादिकावरून उपमा. 'त्वत्तुल्य खलवृन्द' या अन्य उपमेचा लाभ होऊन प्रकृत उपमेय जें व्याध त्याचा अनादर झाला यास्तव प्रतीप अलंकार झाला. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

६६. 'मृदुवचनीं वश करुनी' यावरून खलांचें स्वकर्मने-पुण्य प्रतीत झालें. 'काश्यपि' पदानें विवेकार्हात्व सूचित झालें. छेकानुप्रास. खलांना आश्रय देणें हें थोरांना योग्य नव्हे हें व्यंग्य. गीतिच्छन्द.

६७. लोकोपकारमतिला उपमान नसल्यामुळें अनन्वयालंकार. ' काहीं विलक्षणाचि ' इ. चरणानें भेदकातिशयोक्ति. छेकानुप्रास आणि यमक. वसंततिलक. अद्भुत रस.

६८. यांत पूर्वार्धस्थ उपमेयवाक्यांतील व उत्तरार्धस्थ उपमानवाक्यांतील समानधर्म एक असून तो औदार्यवैभवदर्शन व लोकोत्तरगंधप्रकटन अशा वेगळ्या रीतीनें सांगण्यांत आला ह्मणून प्रतिवस्तूपमालंकार. पूर्वार्धातील सामान्य अर्थाचें उत्तरार्धातील विशेष अर्थानें समर्थन झालें ह्मणून अर्थान्तरन्यास. अद्भुत रस. वसंततिलक वृत्त.

६९. वरील श्लोकांतल्याप्रमाणें प्रतिवस्तूपमा आणि अर्थान्तरन्यास. दिंडी.

७०. पूर्वार्धातील प्रकृत अर्थानें उत्तरार्धातील अप्रकृत अर्थाचें ग्रहण झालें यास्तव अर्थापत्ति अलंकार. ' श्वा, ' ' बालपक्षी, ' आणि ' शश ' हीं पदें क्रमानें ' हरि, ' ' नाग ' आणि ' वारण ' यांच्याशीं अन्वित होतात ह्मणून यथासंख्य अलंकार. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

७१. यांत वैधर्म्यानें प्रतिवस्तूपमा अलंकार झाला. पहिल्या अर्धातील सामान्य अर्थाचें दुसऱ्या अर्धातील विशेष अर्थानें समर्थन झालें ह्मणून अर्थान्तरन्यास. छेकानुप्रास. प्रहार्षिणी वृत्त. कष्ट सोसल्याशिवाय मोठेपणा येत नाही हें व्यंग्य.

७२. यांत सेवन, धारण, वरण आणि पालन या भिन्नवाक्यगत धर्मांची वस्तुतः एकरूपता असल्यामुळें मालाप्रतिवस्तूपमा अलंकार झाला. येथें शेवटच्या वाक्यांत प्रस्तुत पदार्थाचें उपादान आहे व बाकीच्यांत अप्रस्तुताचें आहे असें धरलें पाहिजे. सगळेच

पदार्थ प्रस्तुत किंवा अप्रस्तुत अशी कल्पना केली तर आवृत्ति-दीपक अलंकार होईल. जगांत कोणी निर्दोष नाहीं हें व्यंग्य. छेकानुप्रास, यमक. औपच्छंदासिक वृत्त.

७३. प्रथमार्धगत उपमेयवाक्यांतील व द्वितीयार्धगत उपमानवाक्यांतील समानधर्म जे उपरुति व प्रफुल्लीकरण त्यांचें येथें विचप्रतिविचरूपानें कथन झाल्यामुळे दृष्टान्तालंकार. वृत्त्यनुप्रास. वसंततिलक.

७४. या पद्यांत विभूतींचें माहात्म्य हा प्रस्तुत लौकिक अर्थ प्रतिपादित झाला. त्याच्या वरोवरच परमार्थव्यासंग, जहत्स्वार्थ, आणि अभेदैकत्व या अप्रस्तुत शास्त्रीय अर्थांचा साधारण विशेषणसामर्थ्यानें थोडक्यांत भास झाला यास्तव समासोक्ति. छेकानुप्रास. शिखरिणी वृत्त.

७५. वैधर्म्यप्रतिपादित प्रतिवस्तूपमा आणि श्लेष हे अलंकार. यमक. गीतिच्छंद.

७६. पूर्णोपमा अलंकार. गीतिच्छंद.

७७. प्रथमार्धांतील सामान्य अर्थांचें द्वितीयार्धांतील विशेष अर्थानें समर्थन झालें ह्मणून अर्थान्तरन्यास. रुग्णावस्थेचा अथवा संसारसागराचा पार देणारा ह्मणजे दाखविणारा ह्मणून पारद. श्लेषालंकार. गीतिच्छंद.

७८. ' शशशिशु वघोनी डचकली ' यानें सीतेचें परमभोरुत्व व्यंजित झालें. ' दशवदन ' या हेतुगर्भ विशेष्यपदानें परिकरांकुर. ' दशवदन ' यानें रावणाचें विकराल स्वरूप प्रतीत झालें. अत्यंत भीरु, कोमलांगी, राजकुमारी, पतिव्रता, अशी जानकी, राक्षसपति, दशतुंड, क्रूरकर्मा अशा रावणाच्या

हातांत सांपडावी हा अननुरूप संसर्ग झाल्यामुळें विषमालंकार. भयानक आणि करुण रस. थोरांनाही प्राक्तनकर्मभोग चुकत नाहीं असा भाव. चमक; छेकानुप्रास. शिखरिणी वृत्त.

७९. 'त्रिपुरमथनी' यानें शिवाचें विक्रमशालित्व सूचित झालें. हें विशेष्यपद हेतुगर्भ असल्यामुळें परिकरांकर अलंकार. कोणीकडे 'त्रिपुरमथन' आणि कोणीकडे 'सुरवधूवंच काम' असें वैषम्य ध्वनित झाल्यामुळें विषमालंकार. 'सुरवधूवंच आणि 'सरसा' यांनीं कामाचें कोमल आणि मधुर सौंदर्य प्रतीत होऊन अपौरुषही भासमान झालें. प्रस्तुत हेतुगर्भ विशेषणसामर्थ्यानें परिकरालंकार. समर्थ आणि पूज्य अशा पुरुषाशीं दुर्बल आणि क्षुद्र माणसानें स्पर्धा करूं नये, केल्यास त्याचाच नाश होईल हें व्यंग्य. शिखरिणी वृत्त.

८०. मर्कटांच्या क्रियांचें वर्णन झालें ह्मणून स्वभावोक्ति. उपजाति वृत्त. अथवा 'सभेंत' याचद्वल 'गोष्टींत' असा पाठ कल्पून इंद्रवजा वृत्त समजावें.

८१. गीतिच्छंद. छेकानुप्रास. नारायणपादपद्मभजनादिक हेंच तीर्थादिक आहे, अन्य नाहीं असा अर्थ तात्पर्यरूपानें गम्यमान होतो ह्मणून आर्थी प्रश्नपरिपूर्विका परिसंख्या हा अलंकार झाला.

८२. उपमालंकार. छेकानुप्रास. दिंडी.

८३. गुणपूर्णतेचें दोषरूपानें वर्णन झाल्यामुळें, आणि गुणहीनतेचें गुणरूपानें वर्णन झाल्यामुळें लेशालंकार. प्रथमार्धातील अर्थाचें द्वितीयार्धातील हेतुभूत अर्थानें समर्थन झालें यास्तव काव्यलिंग. 'इतर' शब्दानें क्षुद्रता व्यक्त झाली. 'मलयजा' पदानें निसर्गोन्नति सूचित झाली. छेकानुप्रास. द्रुतविलंबित वृत्त.

८४. 'पर्याचनचिन्ताभि' यानें रूपकालंकार. याचनेचा प्रसंग न येणें हीच परमभाग्याची सीमा हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. गीतिच्छंद.

८५. श्लेषमूलक पूर्णोपमालंकार. यमक, छेकानुप्रास. गीतिच्छंद.

८६. यांत 'रक्षण' आणि 'शमन' हे शब्द विरोधिलक्षणें विपरीतार्थबोधक आहेत. रूपकालंकार. नीचवर्णन अशक्य हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. गीतिच्छंद. 'एकटा' यानें अनलाचा अनन्यसाधारण उत्कर्ष ध्वनित झाला.

८७. श्लेषमूलक पूर्णोपमा. छेकानुप्रास. गीतिच्छंद.

८८. रूपकालंकार. लघुन जसा सुगंधाची हानि करणारा तसा खलही सत्कीर्तीची हानि करणारा आहे; जसा अनलाचे ठिकाणी हिमाचा अभाव तसाच शांतीचाही खलाच्या ठिकाणी अभाव; पुष्पाचा जसा आकाशांत सर्वथा असंभव तसाच द्येचाही खलाच्या ठिकाणी सर्वथा असंभव. गीतिच्छंद.

८९. तिसऱ्या चरणानें उपकाराची परमावधि सुचविली. 'उदारतिलका' या हेतुगर्भ विशेषणानें परिकर अलंकार. वसंततिलक वृत्त.

९० 'दुर्जनासि वश कराया इच्छितसें' या उपमेयवाक्यार्थाचें आणि पहिल्या तीन चरणांतील तीन उपमानवाक्यार्थांचें ऐक्य 'जो' व अध्याहृत 'तो' यांनीं आरोपित केलें आहे ह्मणून निदर्शनालंकार. दुर्जनवशीकरणाचा प्रयत्न हानिकारक आहे हें व्यंग्य. छेकानुप्रास, यमक. वसंततिलक वृत्त.

९१. पुरुष उच्चपदाला पोहोंचला ह्मणजे सारासारविचार-शून्य होतो हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. प्रहर्षिणी वृत्त.

९२. यांत वस्तूंचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष वर्णित झाला, यास्तव सारालंकार. गीतिच्छंद.

९३. यांत शेवटल्या उपमेयवाक्यार्थाचें पूर्वीच्या तीन उपमानवाक्यार्थांशीं ' जो ' आणि अध्याहृत ' तो ' या पदांनीं ऐक्य आरोपित केलें ह्मणून निदर्शनालंकार. गीतिच्छंद.

९४. यांत वानराच्या स्वाभाविक चेष्टांचें वर्णन झालें ह्मणून स्वभावोक्ति. अनभिज्ञाला सुंदर वस्तु दिली तर तिचा नाश होतो हें व्यंग्य. साकी वृत्त.

९५. सौंदर्यादि विलोभन नसतां प्रेम; आणि प्रेमाचा अभाव नसतां त्याग असा कारणाभाव असून कार्योत्पत्ति झाल्यामुळें विभावनालंकार. हा श्लेषमूलक आहे हें उघड आहे. गीतिच्छंद.

९६. ' स्वोदरार्थ; ' आणि ' परार्थ ' ; तसेंच ' मुखास ' आणि ' समग्र तनु ' यांतील विरोधानें श्लोकार्थीला सौंदर्य आलें आहे. पहिल्या अडीच चरणांतील अर्थाचें पुढल्या दीड चरणांतील अर्थानें समर्थन झालें ह्मणून काव्यालिंग. छेकानुप्रास. वसंततिलक वृत्त.

९७. कुलानें, संगतीनें किंवा जातीनें महत्व घेत नाहीं. तें घेण्याला स्वताच्या अंगीं तसे गुणच पाहिजेत हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. गीति.

९८. अत्यंत सुंदर पदार्थांवर कली एकसारखा पोसतो आहे या वस्तूनें तुला जर मरायचें असेल तर तूं स्वात्मांलंकरणादि गुणप्राप्तीच्या नादीं लाग ही वस्तु व्यंजित झाली. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित वृत्त.

९९. कमलांच्या प्रफुल्लतेचा अभाव नसून दिशांचें धूसरत्व

वर्णिलें इत्यादिकानें विभावनालंकार. 'अंगारापरि' यानें उप-मालंकारही. यमक. छेकानुप्रास. साकी.

१००. 'वाटोनी' पदानें गजराजविषयक भ्रान्ति स्फुट झाली ह्मणून भ्रान्तिमदलंकार. वीर्यशालित्व हें कारण असून-ही कवलरूप कार्याचा अभाव वर्णिला ह्मणून विशेषोक्ति. यमक. छेकानुप्रास. प्रहर्षिणी वृत्त.

१०१. यांत गर्जितानें करिशब्दभ्रान्ति ध्वनित झाली यास्तव भ्रान्तिमान् अलंकार व्यंजित झाला. 'रात्र्यर्धजात' पदानें हरिशिशूचा नैसर्गिक प्रतापातिशय सुचविला. उट्टुनार्थ स्वांगाकर्षण ही हरिशिशूची स्वाभाविकक्रिया वर्णित झाली; म्हणून स्वभावोक्ति. छेकानुप्रास. गीतिच्छंद.

(शृंगारविलास.)

१. राहुरोषशंका, कलंक आणि पाण्डुरता यांच्या अभावानें वदनाचें चंद्रापेक्षां आधिक्य ध्वनित झालें; यास्तव व्यतिरेक-ध्वनि. राहुरोषशंकादिकांचा अभाव वदनद्युतिप्रकाशनरूप कार्याला हेतुभूत आहे ह्मणून काव्यलिंग. 'सतत प्रकाशे' या पदानांनी वदनद्युतीचा उत्कर्ष स्पष्ट झाला. 'तीस साम्य न भासे' एणेंकरून अनन्वयालंकार झाला. राहु चंद्राला यास्तो हें प्रसिद्ध आहे. भामिनीनामक पंडितरायांची स्त्री. चिंता कांतिक्षयकारिणी आहे आणि चिंताभाव कांतिवर्धनकर आहे हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. पुष्पिताग्रा वृत्त. शृंगार रस.

२. 'अब्जमाला,' 'विसतति' आणि 'पल्लव' यांच्या-पेक्षां अंगकांचें मार्दव अधिक आहे असें वर्णिलें ह्मणून व्यतिरेक. छेकानुप्रास. पुष्पिताग्रा वृत्त.

३. छेकानुप्रास. विप्रलंभ शृंगार. वसंततिलक वृत्त.

४. यांत नायिकेच्या मुखाचें प्रसन्नचंद्राशीं अभेदरूपानें वर्णन ध्वनित झालें ह्मणून रूपकध्वनि. वसंततिलक.

५. नायिकेचे स्वाभाविक विलास वर्णन केले यास्तव स्वभावोक्ति. विप्रलंभशृंगार. छेकानुप्रास. साकी.

६. छेकानुप्रास. साकी. पतिप्रेम हें व्यंग्य.

७. नायकाकडे पाहण्याविषयी उत्सुकता व त्याकडे पहात असतां वडील माणसें पाहतील कीं काय ही भीति; ह्मणून ईषत्कुलाब्जसाम्य कल्पिलें. उपमा. दिंडी.

८. श्लेषमूलक उत्प्रेक्षा. छेकानुप्रास. साकी.

९. विजेच्या क्षणिक तेजावरून नायिकेचें पलायन सूचित झालें. नायकविषयक लज्जा हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. उपजाति वृत्त.

१०. लटिका कोप दावणें हें कारण आणि लोचनांला कंप येऊन तीं अश्रुपरिप्लुत होणें हें कार्य एकसमयावच्छेदानें कल्पिलें ह्मणून अतिशयोक्ति. पाहिल्या चरणानें प्रणयप्रकुपित नायकाची स्वाभाविक कृति वर्णिली यास्तव स्वभावोक्ति. 'अन्यधामी' यांत कोपातिशय व्यंजित झाला. 'मी जाऊं नये ह्मणून किती प्रकारांनीं तरी नायिकेनें माझी प्रार्थना केली !' असा शेवटल्या चरणाचा भाव. छेकानुप्रास आणि वृत्त्यनुप्रास. वसंततिलक.

११. वृत्त्यनुप्रास. साकी. तरुणीकटाक्ष अत्यंत मनःक्षोभ करणारा आहे हें व्यंग्य.

१२. उपमा. प्रेमातिरेक व्यंग्य. छेकानुप्रास. रथोद्धता वृत्त.

१३. पहिल्या दोन चरणांनीं नायकविषयक औत्सुक्य प्रतीत झालें. विकास शब्दानें हर्ष स्फुटित झाला. मालभारिणी वृत्त.

१४. पुष्पिताग्रा वृत्त. रत्यभिलाष हें व्यंग्य.

१५. अपराधरूप कारणाचा अभाव असतां नेत्र रक्त होणें हें कार्य झालें यास्तव विभावना. प्रणामरूप कारण असून हर्षरूप कार्याची उत्पत्ति नाहीं ह्मणून विशेषोक्ति. प्रयाणाचा व जीवित-हानीचा संबंध नसतांही तो वर्णिला ह्मणून अतिशयोक्ति. औपच्छंदसिक वृत्त.

१६. साकी. विप्रलंभशृंगार. छेकानुप्रास.

१७. सरोजधर्म तरुणीमुखांत असल्यामुळें तरुणीमुखा-संबंधानें अलिकिशोरकसंघाला सरोजभ्रान्ति झाली ह्मणून भ्रान्तिमान् अलंकार. दोन समानधर्मि वस्तु पुढें आहेत. एक तीरावर व दुसरी नीरामध्ये. तेव्हां तीरस्थित वस्तु कमल होय किंवा नीरस्थित वस्तु कमल होय असा संशय अलिकिशोरक-संघाला उत्पन्न झाला ह्मणून ससंदेह अलंकार. ' किशोरक ' या शब्दानें अलीची अपरिपक्व बुद्धि व्यक्त झाली. छेकानुप्रास. वसंततिलक वृत्त.

१८. सवतमत्सर हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. साकी.

१९. विरहाचा असह्यपणा हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. औपच्छंद-सिक वृत्त.

२०. तिसऱ्या चरणांत मुग्धांगनेचा स्वाभाविक विलास वर्णिला ह्मणून स्वभावोक्ति. छेकानुप्रास. दिंडी. विप्रलंभशृंगार.

२१. मलयभुजगवायूंचें वाहणें आणि मधुकरांचें मंजुल गार्णें हीं दोन्हीं कारणें विरहिणीजीवितनाशाविषयीं एकाच कालीं

अविरोधानें प्रथित केलीं ह्मणून समुच्चयालंकार. प्रथमचरणांतील अर्थांला अन्यचरणांतील अर्थ हेतुभूत असल्यामुळें काव्यलिङ्ग. ' भुजग ' शब्दानें वायूंचें प्राणहारकत्व व्यंजित झालें. छेकानुप्रास. मालिनी वृत्त.

२२. दुसऱ्या दोन चरणांमध्ये नायिकेचा लज्जारूपव्यभिचारिभाव द्योतित झाला. उपजाति वृत्त. छेकानुप्रास.

२३. दिक्कृतमोहरणक्रियेनें आणि तप्तजनशमनानें चंद्रापेक्षां वदनाचें आधिक्य प्रतीत झालें यास्तव व्यतिरेकध्वनि. शेवटच्या चरणानें कमल या उपमानाचा अधिक्षेप वर्णिला ह्मणून प्रतीपालंकार. द्रुतविलंबित वृत्त. छेकानुप्रास.

२४. कोमलत्वानें गंड लवलीवर्लीला लाज आणतो यानें वरच्याप्रमाणें प्रतीपालंकार. शेवटच्या दोन चरणांनीं कोमलत्व, शुभ्रत्व, प्रफुल्लितत्व इत्यादि गंडगतगुणांचा उत्कर्ष वर्णित झाला. छेकानुप्रास. दिंडी.

२५. मोह आणि लज्जा यांनीं अनुक्रमें नयनाब्जश्रीचा उल्लास व संकोच झाला यास्तव यथासंख्य अलंकार. भगवान् दशरथी रामचंद्र याच्या लोकोत्तरयौवनोद्गमार्थें; आणि शील, शौर्य, बल आणि कांति यांचें दर्शन हा विभाव; नयनगत संकोच-विकास हा अनुभाव; लज्जा आणि उत्सुकता यांचा संधि व्यंग्य आहे. छेकानुप्रास. साकी वृत्त. रूपकालंकारही.

२६. ' ईशचाप ' आणि ' मिथिलानायकनंदिनी ' या हेतुगर्भविशेष्यपदसामर्थ्यानें परिकरांकुर. सुखानें ह्मणजे निर्विघ्नपणें. मिथिलेंतील जनांची सीतारामचंद्रसंयोगविषयक चिंता व्यंग्य आहे. छेकानुप्रास. औपच्छंदसिक वृत्त.

२७. उपनिषदर्थपरिग्रह आणि गीतावगाहन हीं उपरति-कारणें विद्यमान असतां उपरतिरूपकार्य होत नाहीं असें वर्णिलें ह्मणून विभेपोक्ति. छेकानुप्रास, यमक. गीति. मनोविषाद व्यंग्य.

२८. ताक विकून कवड्या गोळा करावयाच्या हा जो वांछितार्थ त्याच्या प्राप्तीकरितां खटपट चालली असतां महेन्द्रनीलमण्याचा फार मोठा लाभ झाला असें वर्णन आहे ह्मणून प्रहर्षणालंकार. महेन्द्रनीलमणि यानें श्रीरुष्ण योतित होतो. गीति. छेकानुप्रास.

२९. रूपाविषयीं अरुचि नाहीशी करण्याविषयीं उपाय योजला पण त्यानें उलट सगळ्या जगताविषयीं अरुचि उत्पन्न झाली ह्मणून विषमालंकार. छेकानुप्रास. यमक. गीति.

३०. वृद्ध या उपमेयाचे संबंधानें सुवर्ण या उपमानाचा अधिकक्षेप वर्णिला ह्मणून प्रतीपालंकार. छेकानुप्रास. वसंततिलक.

३१. 'वचनें,' 'गति,' आणि 'विलास' या प्रस्तुत क्रियांचा माधुर्यरूप एकधर्माशीं अन्वय झाला यास्तव तुल्ययोगिता. छेकानुप्रास. दिंडी.

३२. 'उपमा नाही' यावरून अनन्वय अलंकार. दुसऱ्या अर्धांत हेतूत्प्रेक्षा. साकी.

३३. 'नयनाब्ज' यावरून रूपकालंकार. विकसित शब्दानें नयनाब्जांचें लोभनीयत्व व्यंजित झालें. प्रकृतकस्तूरीतिलकाचा अपलाप करून अप्रकृत अशा अलीचा त्यावर आरोप केला ह्मणून अपन्हृति अलंकार. गीति. छेकानुप्रास.

३४. 'सांगतों' याच्या ठिकाणीं 'सांगतें' असें समजावें. कारण ही सखीची नायिकेप्रत उक्ति आहे. 'तूं रुसली आहेस'

हणून तुझ्या मुखावर प्रसन्नता नाही. यास्तव पूर्णचंद्र तुला जिंकिल ' असा भाव. एरवीं तुझ्या मुखाचा नेहमीं उत्कर्षच आहे हें व्यंग्य. ' अनंग, ' ' आली ' व ' जीवितेश ' यांचा मनोभंग करून आपल्यालाही हास्यास्पद करून घेणें यांत काहीं शाहाणपण नाही हें व्यंग्य. यमक, छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

३५. कर्णभूषणाच्या प्रस्तुत वृत्तांतावरून श्रुतिशृंगार, सीत्कार, कांताकरस्पर्श, इत्यादि पदांच्या अर्थसामर्थ्यानें अप्रस्तुत नायक-वृत्तांतार्थेही स्फुरण होतें हणून समासोक्ति. यमक. छेकानुप्रास. शिखरिणी वृत्त.

३६. निशेचें आगमन आणि चंद्राचा उदय हीं मानत्यागार्चीं कारणें पूर्णपणें विद्यमान असतां मानत्याग हें कार्य घडलें नाही असें झटलें हणून विशेषोक्ति. प्रखररोपानल आणि कोंवळ्या कमलनालापेक्षां कोमल तनु यांचा विषम संयोग झाला यामुळें विषमालंकार. ' लाजवि ' या पदानें कोमलत्वासंबंधानें बालमृणाल या उपमानाची तुच्छता दर्शविली हणून प्रतीपालंकार. यमक, छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित. मान सोड; नाहीं तर प्राणान्त होण्याचा प्रसंग येईल हें व्यंग्य.

३७. ' हस्तकमलीं ठेऊनियां आनन ' याच्या ठिकाणीं ' कोमलकरिं आस्यांबुजा ठेउन, ' असा पाठ वाचावा. कोमलकराचे ठायीं आस्यांबुज ठेवणें, श्वास टाकणें, अत्युष्ण अश्रु ढाळणें, उत्कंठेनें प्राणेश्वराकडे डोळे लावणें या विरहिणीच्या स्वाभाविक क्रिया वर्णिल्या हणून स्वभावोक्ति. नायक आलंबन-विभाव, श्वास व अश्रुपात हे अनुभाव, विषादचिंतादिक व्यभिचारि-भाव यांच्या संयोगानें वियोगकालची रति अभिव्यंजित झाली हणून विप्रलंभ शृंगार. लुप्तोपमा. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

३८. 'मुखसरोज' यानें लुप्तोपमा. 'दैन्यलीला वरितील' यावरून प्रतीपव्यंजना. 'दिग्मंडलें हर्षतील' यानें अतिशयोक्ति. यमक. छेकानुप्रास. वसंततिलक.

३९. विषारी वायु वाहणें, आम्रद्रुमानें नयनसंताप होणें, कोकिलानांनीं कूजितमिषानें हालाहल विस्मरणें या पदार्थांचा एक-समवावच्छेदानें प्राणहारिरूप सामान्यधर्माच्या ठिकाणीं अन्वय झाला ह्मणून समुच्चय. छेकानुप्रास. यमक. शार्दूलविक्रीडित.

४०. रात्रिसंनिधानानें मानविनाशसिद्धि व्हावयाची इतक्यांत चंद्रोदयानें अनायासेंच कार्य झालें ह्मणून समाधि अलंकार. 'कामातपत्रापरी' यांतील उपमेनें चंद्रबिंबाचें मानहारकत्व सुचविलें. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

४१. नयनद्वंदाचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष वर्णिला ह्मणून सारालंकार. छेकानुप्रास. वृत्त्यनुप्रास. शिखरिणी.

४२. 'नित्योल्लासित' पदानें वदनाचें क्षधिष्णुचंद्रापेक्षां आधिक्य सूचित झालें ह्मणून व्यतिरेकालंकार. नित्योल्लासितत्वाला हेतु अनुरूपप्राणवल्लभसंयोग होय. 'संजनाक्षवदना' यानें लुप्तोपमा. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

४३. नंदसूनु हा आलम्बनविभाव, उसासे हा अनुभाव, शून्यवृत्ति हा व्यभिचारिभाव, यांच्या संयोगानें विरहकालीन रति द्योतित झाली ह्मणून विप्रलंभ शृंगार. साकी.

४४. भगवद्गुणवर्णनानें अनुरागव्यंजक स्वेदरोमांचादि सात्विकभावाचीं लक्षणें उत्पन्न झाल्याबरोबर तीं लक्षणें अनुरागामुळें उत्पन्न झालीं नसून आश्चर्यामुळें उत्पन्न झालीं आहेत, असें

दासविण्याकरितां अद्भुत रसाचा पोष करणारें असें कालियमर्दन-
वर्णन कुलवधूनें सुरू केलें ! अपहृति. साकी. छेकानुप्रास.

४५. पूर्णचन्द्र आणि वदन; कमलश्री आणि नयन; अमृत
आणि सरसहसित; यांचें अभेदरूपानें वर्णन ध्वनित झालें ह्मणून
रूपकालंकारध्वनि. छेकानुप्रास. यमक. साकी.

४६. पल्लव या उपमानपदाचा तिरस्कार पहिल्या चरणांत
द्योतित झाला म्हणून प्रतीप. दुसऱ्या चरणांत विधु या उपमा-
नाचा माधुर्यासंबंधानें आननश्री या उपमेयापेक्षां कमीपणा
वर्णिला ह्मणून व्यतिरेकालंकार. 'अनुपम' शब्दानें अनन्वया-
लंकार. शेवटच्या चरणानें भामिनीचा सौंदर्योत्कर्ष व विधांचें
भामिनीसारखी स्त्री तयार करण्याचें असामर्थ्य हीं द्योतित
झालीं. मालिनी. छेकानुप्रास.

४७. जगद्गुरुपत्नीविषयक रति असल्यामुळें विप्रलंभाभास.
मौन धरून बसणें, चावळणें, बावरणें, श्वास घेणें, धैर्य सोडणें,
या अनेक क्रियांचा एकसमयावच्छेदानें व्यथाकुलत्व या सामा-
न्यधर्मांत अन्वय झाला ह्मणून समुच्चय. यमक. छेकानुप्रास.
शार्दूलविक्रीडित.

४८. शोक आणि हर्ष या क्रिया एकाच वेळीं भिन्नधर्मी पदें
जीं 'विरहि लोक' आणि 'अनंग' त्यांशीं अन्वित झाल्या
ह्मणून समुच्चय. छेकानुप्रास. दिंडी.

४९. प्रफुल्ल कमलपंक्तीच्या नामनिर्देशानें तत्सदृश रमणी-
नयनस्मरण या ठिकाणीं व्यंजित झालें. ह्मणून स्मरणालंकार-
ध्वनि. 'हंसाति' यानें कमलालींचें सौभाग्य व्यक्त झालें. साकी.

५०. प्रियवचनश्रवण हा विभाव; दूयितानयनकोणगत

रागाचा नाश किंवा त्यानें अभिव्यक्त झालेला प्रसाद हा अनु-
भाव. उत्पत्तिकालींच रोपनाश हें व्यंग्य. घनपंक्तीचा उद्भव
हें कारण असतां कोपत्यागरूप कार्य घडलें नाहीं असें ह्मटलें
ह्मणून विशेषोक्ति. यमक. साकी.

५१. मुखरूप एकच वस्तु भृंग आणि चकोर यांस क्रमानें स-
रोज आणि सुधांशु एतद्रूप वाटली ह्मणून उल्लेखालंकार. छेकानुप्रास.
वृत्त्यनुप्रास. वसंततिलक. 'सुधांशु' पदानें परिकरांकुरही.

५२. 'स्मित,' 'मुस,' 'कुचकल्पना,' आणि 'रमणी'
या प्रकृतपदार्थांचा निरनिराळ्या प्रकारानें निषेध करून 'नव-
विकास,' 'सुगंधि सुम,' 'कनकवर्ण सत्कलें,' आणि 'रुचिर
वहरी,' या अप्रकृत अर्थांची क्रमानें सत्यतापूर्वक सिद्धि केली
ह्मणून अपहृति. छेकानुप्रास. पृथ्वी.

५३. चंद्रोदयानें संतप्त झालेल्या विरहिनायकाला शशांक
हा तत्सदृशतेमुळें नीलरंध्रयुक्त सूर्य आहे अशी भ्रान्ति झाली
म्हणून भ्रान्तिमदलंकार. संग्रामांत जे योद्धे मरून पडतात ते सूर्य-
मंडलभेद करून मुक्ति पावतात अशी उक्ति आहे. (द्वाविमौ
पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिवाड् योगयुक्तश्च रणेचाभि-
मुखो हतः ॥) मंडलभेदामुळें सूर्याला सच्छिद्रता आली आणि
ती शशांकसादृश्याला उपयोगी पडली. 'वरतीं स्वरूपाप्रती
जाती' म्हणजे सूर्यमंडल भेदून मुक्त होतात. छेकानुप्रास.
शार्दूलविक्रीडित.

५४. सित आणि रुष्ण या प्रकृत दृष्टिस्वरूपाचा निषेध
करून अप्रकृत 'पीयूष' आणि 'विष' यांची अनुक्रमें सत्यतेनें
सिद्धि केली म्हणून अपहृति. छेकानुप्रास. वसंततिलक.

५५. मुखावर तत्सादृश्यास्तव कमल आणि मृगांक यांचा संशय उत्पन्न झाला म्हणून ससंदेहालंकार. छेकानुप्रास. साकी.

५६. ही दृशनकांति नव्हे, तर केसर होत; हे अलक नव्हत तर अलि होत; या दोन अपहृतींनीं तूं नारी नाहींस, तर कमलिनी आहेस ही तिसरी अपहृति व्यंजित झाली. यमक. छेकानुप्रास. पुष्पिताग्रा वृत्त.

५७. पंकजा या उपमानापेक्षां आनना या उपमेयाचा उत्कर्ष वर्णिला ह्मणून व्यातिरेक. मुखाचें सततोल्लसितत्व व निशेच्या ठायीं पंकजाची सौंदर्यहानि येणेंकरून वरील व्यतिरेक स्पष्ट झाला. पंकजपदानें नैसर्गिक अधमता व्यंजित झाली आणि त्यामुळें परिकरांकर. दिंडी.

५८. प्रिया सुमकांतिहरण करिते, आणि कुसुमबाण माझे प्राण घेतो, अशी कार्यकारणांची असंगति झाल्यामुळें असंगतिनामा अलंकार. पूर्वार्थांत व्यतिरेकही. साकी. यमक. छेकानुप्रास.

५९. विरहव्यथेमुळें ब्रजांगनांना पूर्णिमा प्रलयकाळाच्या अग्नीप्रमाणें असह्य वाटली आणि सुंदर सौधप्रदेश समुद्रासारखे अफाट आणि शून्य वाटले असा विरुद्ध प्रकार वर्णिला ह्मणून विरोधालंकार. छेकानुप्रास. साकी.

६०. बाल्यासह गमनाचें मन्दत्व; चित्तासह अधरविंबाचें सुरक्तत्व; आणि मन्मथाबरोबर नितंबाचें असामान्य गुरुत्व असा चमत्कारिक सहभाव वर्णिला ह्मणून सहोक्ति. वसंततिलक.

६१. प्रथमाधाविरून नायिकेचें मरण आक्षिप्त झालें. दिंडी.

६२. उपमालंकार. स्वेद आणि कंप हीं सात्विकभावाचीं लक्षणें आहेत. प्रभातनलिन ह्मटलें यावरून नलिनाची कोमलता,

किंचित् विकास आणि किंचित् मुकुलीभाव हीं द्योतित शालीं.
यमक. छेकानुप्रास. वसंततिलक.

६३. विद्रुमवल्लरी आणि पल्लव या उपमानपदांचा माधुर्या-
संबंधानें तिरस्कार स्पष्ट शाला यास्तव प्रतीप. छेकानुप्रास. द्रुत-
विलंबित.

६४. खंजननयनलीला आणि सुंदरीनयनलीला या उपात्त
अथार्चा उपमेत पर्यवासित होणारा अभेद दर्शविला ह्मणून
निदर्शना. उत्तरार्धांत कमलाच्या अल्पकाळ टिकणाऱ्या लक्ष्मीनें
सर्वदा सश्रीक दिसणाऱ्या वदनाचा उत्कर्ष वर्णिला ह्मणून
व्यतिरेक. मालिनीवृत्त. यमक. छेकानुप्रास.

६५. रूपक स्पष्ट आहे. सीता आणि रामचंद्र यांनीं परस्पर-
हृदयप्रवेशनरूप व्यापार केला यास्तव अन्योन्यालंकार. छेका-
नुप्रास. मालभारिणी.

६६. प्रियेच्या सुवर्णांगयष्टिरूप प्रकृतपदार्थाचा अप्रकृत-
कांचनराजांच्या उपन्यासानें तिरस्कार शाला ह्मणून प्रतीप-
मालभारिणी.

६७. दंतांनीं आपली नैसर्गिक धवलता टाकून आपल्या-
जवळ असणाऱ्या अधरोष्ठात्मक भिन्नवस्तूचा रक्तिमारूप गुण ग्रहण
केला ह्मणून तद्गुण अलंकार.

६८. मुखाच्या नैसर्गिक रक्तपणामुळें तांबूलाचा रक्तपणा तेथें
ओळखतां येण्याला साधन नाही असें वर्णिलें ह्मणून मीलित
अलंकार. शिवाय रूपक आणि प्रतीपही. छेकानुप्रास. साकी.

६९. यांत प्रश्नाला प्रतिबंधक असें गूढार्थज्ञानात्मक उत्तर
आहे म्हणून उत्तरालंकार. या गीतींत कोणाएका पांथाचा आणि

परकीय स्त्रीचा संवाद आहे. पांथरुत पाहिल्या प्रभांत रुशत्वाचें कारण सांगशील तर मी तें दूर करीन असा आशय गर्भित आहे. याच्यावरील उत्तरानें असें सुचविलें कीं, मी पतिव्रता आहे; पर-पुरुषाला रुशत्वाचा हेतु सांगणें उचित नव्हे आणि त्यानें त्याचा प्रतिकार करणेंही शक्य नव्हे. द्वितीयाधंगत पांथरुत द्वितीयप्रश्नाचा व्यंग्यार्थ असा कीं पातिव्रत्याच्या कसच्या गोष्टी सांगतेस, चैन करणें हेंच संसारसार आहे. याच्यावरील उत्तरानें असें ध्वनित केलें कीं, जी माझी दशा तीच तुझ्या जायेचीही आहे, तिचा प्रतिकार कर ह्यणजे पुरे; आपल्या घराला आग लागली असतां तें तसेंच सोडून दुसऱ्याच्या घराची आग विझविण्याला धांवणें हा कोण मूर्खपणा ! वृत्यनुप्रास.

(करुणविलास.)

१. करुणविलासांतील या आणि इतर सगळ्या पद्यांत विप्र-लंभ शृंगार आहे. अठराव्या पद्याचें वृत्त औपच्छंदसिक आहे. बाकीच्या सर्व पद्यांचें वृत्त वसंततिलक आहे. छेकानुप्रास.

२. नायिका आलंबनविभाव, अश्रुपातादिक अनुभाव, आवेग, विषाद वगैरे संचारिभाव यांनीं नायकगतरति व्यंजित झाली. आत्ममूलक शोकाची ती येथें अंगभूत झाली आहे. छेकानुप्रास.

३. पूर्णोपमालंकार. छेकानुप्रास.

४. 'सद्ये' या हेतुगर्भ विशेष्यपदसामर्थ्यानें परिकरांकुर. छेकानुप्रास.

५. 'यत्ने' या पदानें शिलाशकलावर देखील चढण्याचें असामर्थ्य सुचविलें. 'स्वर्ग' आणि 'असहाय' या पदांनीं

भामिनीच्या रुत्याचा अत्यद्भुतपणा ध्वनित केला. यमक. छेकानुप्रास.

६. श्लेषमूलक पूर्णोपमा. छेकानुप्रास.

७. भामिनीचा गर्भितव्यतिरेकानें पूर्वकालीन उत्कर्ष स्फुटित झाला. अधिपति अस्तंगत झाला ह्मणजे बाजारबुणग्यांचें साम्राज्य स्थापित होतें हें व्यंग्य. छेकानुप्रास. यमक.

८. लुप्तोपमा आणि पूर्णोपमा.

९. मुक्ति या स्त्रीलिंगिपदसामर्थ्यानें सखीगृहगमन सूचित झालें. 'पतिव्रता' शब्दानें परिकरांकुर. यमक.

१०. पूर्णोपमा आणि विनोक्तचलंकार. वृत्त्यनुप्रास.

११. पहिल्या अर्धांत व्यतिरेक. छेकानुप्रास. सूर्य अस्ताला गेला ह्मणजे काजवे चमकूं लागतात हें व्यंग्य.

१२. रूपकालंकार. प्रस्तुत भामिनीरूप गृहदेवतेबरोबर विशेषणसामर्थ्यानें अन्य इष्टदेवतेचा वृत्तांत मनांत येतो ह्मणून समासोक्ति. छेकानुप्रास.

१३. उपमालंकार. उत्तरार्धानें भामिनीरुत्याचें अत्यंत अनौचित्य व्यक्त झालें.

१४. गुणांच्या आश्रयहीनत्वानें भामिनीचें अनन्यसाधारण गुणवत्त्व सूचविलें. छेकानुप्रास.

१५. 'कनकाधिक कान्ति' यानें व्यतिरेक. दुसऱ्या चरणांत प्रतीप. पहिल्या अर्धांत हेतु कल्पून तिसऱ्या चरणानें उत्प्रेक्षा व्यक्त केली. छेकानुप्रास.

१६. चारी चरणांत चार उपमा आहेत. छेकानुप्रास.

१७. वृत्त्यनुप्रास. छेकानुप्रास. श्लेषालंकार. श्लेषानें देखील भामिनीविषयक परपुरुषगमन सुचविणें अगदीं अनुचित होय असें रा० परांजपे यांच्याप्रमाणें आह्मांसही वाटतें.

१८. पहिल्या दोन चरणांनीं पतिविषयक प्रेम अभिव्यक्त झालें.

१९. वाक्चातुरी वगैरे प्रस्तुत पदार्थांचा गायनरूप सामान्य-धर्मांमध्ये एकेच कालीं अन्वय झाला ह्मणून तुल्ययोगिता. यमक. छेकानुप्रास.

(शान्तविलास.)

१. रूपक आणि उपमा. छेकानुप्रास. भयानक आणि शान्त हे रस. पृथ्वीवृत्त. ' अखिल इंदिरा (आणि) माधुरी जयांत सदा वसती असा हरिमुखेंदु तें (मन) चकोरापरी चिर पिवो ' असा अन्वय.

२. पहिल्या चरणांत रूपक; तिसऱ्यांत व्यतिरेक. छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रासही. पृथ्वीवृत्त. करुण रस.

३. सामान्य घनमालेपेक्षां श्रीरुष्णरूप जी नीलघनावलि तिचा उत्कर्ष पहिल्या तीन चरणांत वर्णिला ह्मणून व्यतिरेक. छेकानुप्रास. पृथ्वी वृत्त. शांत रस.

४. ' लता ' शब्दानें गोपीचें, ' पथी ' शब्दानें उत्तमाधम-योनिचरणाचें, आणि तमालानें भगवान् श्रीरुष्णाचें निगरण झाल्यामुळें सावयवातिशयोक्ति अलंकार झाला. छेकानुप्रास. वृत्त्यनुप्रासही. पृथ्वी वृत्त. शान्त रस.

५. पापाचा अभाव हें कारण नसतां प्रसादरूप कार्य झालें ह्मणून विभावना. घानें परमेश्वराचें अत्यंत कारुणिकत्व सूचित

ज्ञालें. शेवटच्या चरणांत अनन्वयालंकार. करुण आणि शान्त रस. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

६. शार्दूलविक्रीडित. छेकानुप्रास. करुण रस.

७. व्यतिरेकालंकारध्वनि. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

८. एकच रुष्णाख्य वर्णद्वय विविधप्रकारें वर्णिलें ह्मणून उल्लेख. रूपकालंकार स्पष्टच आहे. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

९. ' त्याशीं कधीं सख्य न करीं ' हा निषेध बाधित होऊन अर्थान्तरावर पर्यवसित झाला असल्यामुळें आक्षेपालंकार. ' बाल, ' ' तमालसुंदर, ' वृन्दावन, ' ' गोवृन्द, ' ' सौन्दर्या-मृतनिष्यन्दि मन्दस्मितें, ' आणि ' सर्वभंगुरवस्तुविनाशकत्व ' यांनीं बालमूर्ति गोपवेषधारी घनश्याम श्रीरुष्णाचा आक्षेप होतो. छेकानुप्रास. शान्त रस. शार्दूलविक्रीडित.

१०. व्यतिरेक आणि परिकरांकुर अलंकार. करुण. मन्दाक्रान्ता वृत्त.

११. चातकाचा उपकर्ता मेघ आहे आणि नीलत्व, स्निग्धत्व, तापहारकत्व इत्यादि गुणांनीं मेघाचें श्रीरुष्णाशीं साम्य आहे त्यामुळें. मेघस्मरणानें तत्सदृश श्रीरुष्णाचें स्मरण होतें ह्मणून स्मरणालंकार. पूर्वार्धगत अर्थाला उत्तरार्धगत अर्थ हेतुभूत आहे ह्मणून काव्यलिंग. मन्दाक्रान्ता वृत्त. शांत रस. छेकानुप्रास.

१२. विष्णुप्राप्तिरूप इष्टार्थ स्वहृदयांत असतां तो कोठें आहे म्हणून पृच्छा करीत सुटणें हें इष्टार्थप्राप्तीला विपरीत असें आचरण झालें म्हणून विचित्रालंकार. छेकानुप्रास. शान्त व अद्भुत रस. मन्दाक्रान्ता.

१३. इंदिरेशादिकांचेंच भजनादिक करावें अन्याचें करूं नये असा अर्थ तात्पर्यमर्यादेनें प्रतीत होतो म्हणून परिसंख्या; यम-कालंकारही. मालिनी. शान्त रस.

१४. सावयवरूपकालंकार. शिखरिणी. छेकानुप्रास.

१५. मुक्तीसाठीं कर्मपाश तयार करणें हें इष्टार्थाच्या प्राप्तीला वि-परीत आचरण झालें म्हणून विचित्रालंकार. ज्ञानानें मोक्ष संपादन करणें हा उत्तम मार्ग हें व्यंग्य. मंदाक्रांता. छेकानुप्रास. अद्भुत रस.

१६. विष्णु हें आधेय क्रमानें अनेकाधिकरणक झालें ह्मणून पर्याय अलंकार. छेकानुप्रास. शान्त रस. गीति.

१७. निराश होऊं नको हें व्यंग्य. गीति.

१८. लक्ष्मी आपल्या अनेक विलोभनीय गुणांनीं प्रसिद्ध असून तिचा मादकत्व चा दोषामुळें तिरस्कार कथन केला ह्मणून तिरस्कार अलंकार. छेकानुप्रास. शान्त रस. शिखरिणी.

१९. 'जननी भागीरथी उभी जवळ' हा अर्थ मनांत येऊन वक्त्याला पूर्वाधगत स्वोक्तीचें वैफल्य वाटलें ह्मणून तो तिचा निषेध करून 'अथवा सुखें निजावें' असें बोलला; यास्तव आक्षेपालंकार. जननीपदानें परमकारुणिकत्व व्यंजित झालें. भागीरथीशब्दानें परमपावित्र्य ध्वनित झालें. उभी यानें जागरू-कत्व द्योतित झालें. जवळ एणेंकरून एका क्षणांत पुनीत हो-ण्याचा संभव गम्यमान झाला. छेकानुप्रास. गीति.

२०. वक्त्याचें परमेश्वरविषयकरतिमूलक धैर्य व्यंजित झालें. य मक, छेकानुप्रास. गीति.

२१. मनाचा मुलगा तो मनोभव (मदन), त्याला शिवानें जाळून भस्म केलें. यास्तव मन हें त्याचा सूड घेण्याविषयीं

विचार करूं लागले. परंतु त्याला कांहीं उपाय झुचेना. तेव्हां तें शिवपूजकांना त्रास देऊं लागले. असा प्रतिपक्षसंबन्धिजनाचा तिरस्कार वर्णित झाला ह्मणून प्रत्यनीक अलंकार. ' रे रे ' या द्विरुक्तीनें अत्यंत तिरस्कार व्यंजित झाला. परमेश्वराकडे मनाची प्रेरणा करूं लागल्यास विषयान्तरासक्तीनें तें तिथें स्थिर होत नाही हा भाव. वसंततिलक.

२२. सादृश्यमूलक रामविषयक संशय वर्णिले म्हणून संसंदेहालंकार. पुष्पिताग्रावृत्त. छेकानुप्रास.

२३. वरचाच अलंकार. पण येथें तो निश्चयगर्भ आहे. वृत्त्यनुप्रास, छेकानुप्रास आणि यमक. हरिणीवृत्त.

२४. येथें संसंदेहालंकारच. परंतु तो निर्णयांत परिणत झाला आहे ह्मणून निश्चयान्त संदेह. छेकानुप्रास. शिखरिणी.

२५. नीचगृहादिक आणि लक्ष्म्यादिक यांचा अननुरूप संबंध वर्णन केला ह्मणून विषमालंकार. मी दीन कोणीकडे आणि तूं ईश्वर कोणीकडे असा अर्थ आक्षिप्त झाल्यामुळे विषमालंकारध्वनि. ईश्वराच्या विषमतेविषयीं असहिष्णुत्व हें व्यंग्य. शार्दूल-विक्रीडित. धर्मवीर रस.

२६. अनन्यसाधारणकवित्व सूचित करणारा जो गर्व तन्मूलक वीररसाचा ध्वनि या पद्यांत आहे. छेकानुप्रास. शार्दूल-विक्रीडित वृत्त.

२७. कवीन्द्राच्या वाणीपुढें वीणानाद फिका वाटूं लागला हा अर्थ प्रतीत झाल्यामुळे व्यतिरेकध्वनि. पाण्डित्यवीर. छेकानुप्रास. शिखरिणी.

२८. मात्सर्ययुक्तखलांनीं केलेल्या अवमानरूप दोषाला दोष समजू नको असा अर्थ वर्णिला ह्मणून अवज्ञा अलंकार. तिसऱ्या चरणांत रूपक. शिवाय काव्यलिंगही. यमक. छेकानुप्रास. वसंत-तिलक. पाण्डित्यवीर.

२९. व्यतिरेकध्वनि. छेकानुप्रास आणि वृत्यनुप्रास. शिखरिणी. वीर रस.

३०. प्रथमचरणांत प्रतीपालंकार. शेवटच्यांत उपमा. वीर रस. शार्दूलविक्रीडित.

३१. प्रतीपालंकार. वृत्यनुप्रास. साकी.

३२. 'रूपा' शब्दानें लवंगी द्योतित झाली. 'विलासभवन' यानें तारुण्य घालविण्याचें अत्यंत अनुरूप स्थल प्रकटित झालें. नित्यविधिसंपादनामध्ये लोकाधिकत्व कसें येतें ही रा० परांजपे यांची शंका अस्थानीं नाही. वीर रस. छेकानुप्रास. शार्दूलविक्रीडित.

३३. रूपक. छेकानुप्रास. अनुष्टुभ.

परिशिष्ट तिसरें.

‘ जगन्नाथराय पंडित, ’

‘ हा कवि तैलंगण देशांत मुंगंडा म्हणून एक शहर आहे तेथील राहणारा असे. वेगीनाड कुळांतील रामचंद्र उपाध्याय नामक ब्राम्हणाचा हा मुलगा होय. तो अकरा वादशहाच्या वेळी होता. जगन्नाथ हा बारा वर्षांचा होईपर्यंत त्याला संस्कृत भाषेचा एक शब्दही ठारुक नव्हता. नंतर आपल्या मेहुण्याच्या घरी राहून त्याने काव्याभ्यास केला. रात्रंदिवस श्रम करून त्याने गीर्वाण भाषेचे चांगले ज्ञान संपादन केले. तदनंतर न्याय, अलंकार, मीमांसा इ० शास्त्रे पढून तो मोठा बुद्धिमान् कवि झाला. नंतर तो कर्नाटक देशाच्या राजाच्या भेटीस गेला, परंतु तेथे त्याच्या इच्छेप्रमाणे गुणांची चहा न झाल्यामुळे जो अपमान झाला तद्बोधक कांहीं श्लोक रचावे ह्मणजे त्याचे लक्ष लागेल म्हणून त्याने कांहीं श्लोक रचले. अशी युक्ति केली, तथापि त्याच्या श्रमाकडे कोणी लक्ष दिले नाही. त्यानंतर जगन्नाथपंडित तेथून निघून जयपुरास गेला आणि तेथे बहुत वर्षे राहून अनेक प्रकारच्या शास्त्रविषयांमध्ये पंडितांस त्याने जिंकले आणि तेथे मोठी शाळा घालून शेंकडों विद्यार्थ्यांस शास्त्रे पुराणे इत्यादि पढविली. ’

‘ दिल्लीस बादशहाच्या पदरीं एक महान् विद्वान् काजी होता. त्याने आपल्या विद्येच्या बळाने ‘ यवन धर्म खरा ’ असे स्थापण्याच्या उद्देशाने देशोदेशीं जाऊन कित्येक पंडितांस कुंठित केले; तेव्हां त्यांस मोठी चिंता पडली. जगन्नाथरायपंडिताने सांगितले की, एक वर्षाची मुदत द्याल तर मी त्या काजीचा

पराभव करीन. नंतर त्याने त्याच काजीजवळ जाऊन यवन-धर्मांतले सगळे ग्रंथ पाहिले; आणि त्या शास्त्राचें त्यास मार्मिक ज्ञान झालें. तेव्हां कोटिक्रमानें त्या काजीशीं धर्मविषयक वाद करून त्यास कुंठित केलें आणि स्थापिलें कीं, यवनांचा धर्म तो यवनांनींच आचरावा, दुसऱ्यास अधिकार नाही. तेणें-करून बादशाहाची मर्जी फार प्रसन्न झाली आणि त्यानें पंडिताला आपले पदरीं बाळगिलें. फारशी भाषा शिकल्यानंतर मनोरंजनार्थ पंडितांनीं संस्कृत श्लोक, फारशी शायरी असे मिश्रभाषात्मक कित्येक रचिले. बादशाहाच्या दरबारीं जगन्नाथ-रायपंडितापेक्षां कोणी वरिष्ठ नव्हता. पुढें त्याची विद्याकीर्ति सर्वत्र पसरली. '

' जगन्नाथरायपंडित स्वरूपानें फार सुंदर देहणा पुरुष होता; आणि विषयासक्त फार असे. ही गोष्ट राजकन्येच्या कानावर गेली. आणि तिला त्याच्या बुद्धीचा व सौंदर्याचा अभिनव चमत्कार वाटून ती आपल्या महालांत बसून जाळीच्या पडद्यांतून वारंवार त्याच्याकडे पहात असे. त्या कन्येचें वय सोळा वर्षांचें झालें असतां जगन्नाथपंडिताबरोबर लग्न करावें असा तिनें निश्चय करून आपलें मनोगत आईला सांगितलें. या नामांकित राजकन्येचें नांव लवंगी. ती फारच रूपवती आणि गुणवती होती. '

' एके दिवशीं जगन्नाथरायपंडित बादशाहाबरोबर बुद्धिबळें खेळत असतां बादशाहाला तहान लागली; तेव्हां राजकन्या लवंगी सुवर्णकलश डोक्यावर घेऊन राजाकडे आली. राजा पाणी प्याल्यानंतर ती आली तशीं मस्तकावर सुवर्णकलश घेऊन परत जाऊं लागली, तेव्हां राजानें पंडितांस ह्मटलें कीं, तुम्ही

कवि आहांत, या कन्येवर श्लोक करावा. पंडितांनं ताबडतोब असा श्लोक रचला:—

‘ इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुंभा
कुमुभारुणं चारु चेलं दधाना ।
समस्तस्य लोकस्य चेतःप्रवृत्तिं
गृहीत्वा घटे स्थाप्य यातीव भाति ! ॥ ’

‘ बादशाहांनं तो श्लोक ऐकतांच एवढ्या थोड्या वेळांत श्लोक केला हणून त्याची मर्जी फारच प्रसन्न झाली. तेव्हां पंडिताला सांगितलें, कीं तुझ्या इच्छेस येईल तें माग. तेव्हां पंडित बोलले:—

‘ न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं
न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित् ।
इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुंभा
लवंगी कुरंगीदृगंगीकरोतु ॥ ’

‘ हें मागणें ऐकतांच बादशाहा अंतःकरणांत खिन्न झाला. परंतु वचन गेलें त्यामुळें कुंठित झाला. नंतर पंडितास म्हणाला तूं आमच्याबरोबर साना साशील तर आम्ही तुला आपली मुलगी देऊं. पंडितांनीं ती गोष्ट कबूल केली; आणि आपलें ब्राम्हण्य नष्ट झालें तरी चिंता नाही परंतु राजकन्या प्राप्त होवो असा निश्चय केला.’

‘ जरी राणीच्या मनांत आपल्या कन्येचें त्याच्याशीं लग्न लावूं नये असें आलें तरी तिची इच्छा पूर्ण केली तरच ती जगणार, अन्यथा प्राणत्याग करील, असें पाहून तिनें एके दिवशीं राजाची प्रसन्न मर्जी पाहून त्याजबळ ही गोष्ट काढण्याचा विचार केला.

तों इतक्यांत राजानेंच येऊन राणीला तें वृत्त कळविलें. नंतर बादशाहानें त्या दोघांचें लग्न मोठ्या समारंभानें लाविलें; आणि त्यानंतर लोकांनीं जगन्नाथपंडिताला जातीबाहेर टाकिलें, तरी राजाश्रयामुळें तीं उभयतां सुखानें नांदलीं. या गोष्टीला बहुत वर्षे लोटल्यानंतर पंडितराय हे वैराग्य पावून त्या यवनीसहवर्तमान काशीस जाऊन राहिले. '

' एके दिवशीं जगन्नाथपंडित यवनीसहवर्तमान भागीरथीच्या कांठीं निजले होते; तों प्रहर दिवस आला तरी जागृत झाले नाहींत. त्या वेळेस त्या मार्गानें अण्णया दीक्षित जात होते. त्यांनीं पाहून ह्मटलें, असल्या प्रसिद्ध ठिकाणीं कोण चाण्डाल यवनीला घेऊन निजला आहे! जवळ जाऊन पाहतात तों त्याच्या डोकीचे केंस पिकले होते. तेव्हां दीक्षितांनीं अर्ध श्लोक ह्मटला:—

' किं निःशंकं शेषे शेषे वयसि त्वमागतो मृत्युः ।

' तेव्हां जगन्नाथपंडितानें तोंडावरचें पांघरूण काढिलें असतां दीक्षितांनीं त्यास ह्मटलें कीं,—

' अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जान्हवी भवतः ।।

' जगन्नाथपंडित काशीस जाऊन राहिले तेव्हां त्यांना शुद्ध करून घेण्याविषयीं तेथील विद्वानांच्या मनांत होतें. परंतु पंडितांचें ह्मणणें असें होतें कीं माझ्या यवनीसुद्धां मला शुद्ध करून घ्याल तर मी प्रायश्चित्त घेईन; परंतु ती गोष्ट घडावयाची नाहीं ह्मणून तो विचार तसाच राहिला. पंडितरायानें अंतर्दामीं पश्चात्ताप पावून भागीरथीवर पूर्ण भाव ठेविला होता. ही गोष्ट पुढें सर्व लोकांच्या प्रत्ययास आली. शके १५०० मध्यें एके दिवशीं

पंडितराय यवनीसहवर्तमान घाटावर बसले आणि गंगेची स्तुति आरंभिली; तेव्हां दर श्लोकास गंगेचें पाणी एकेक पायरी चढवून लागलें. अशा बावन्न श्लोकांस बावन्न पायऱ्या पाणी चढलें. त्या वेळेस तो चमत्कार पाहण्यासाठीं काशींतले आचालवृद्ध सर्व लोक आले असतां त्याद्वैखतां गंगेनें त्यांस दर्शन देऊन यवनीसहवर्तमान त्यांचा उद्धार केला ही गोष्ट जगविश्रुत आहे.'

‘कविचरित्र.’

ज्याचा तात असे गणेश सुकृती, माता यशोदा सती ।
लेले हें कुल, नाम लक्ष्मण, जनस्थानीं जयाची स्थिति ।
त्यानें पद्यमयी नवीन रचिली भामाविलासावरी ।
छाया प्राकृत; तीस सुज्ञ रसिकें सप्रेम व्यावें करीं ॥ १ ॥

विक्रीस तयार.

कै. ती. गणेशशास्त्रीलेलेकृत कांहीं ग्रंथ.

१. अमरुशतक-मराठी पद्यात्मक भाषान्तर; किं. ०६.

२. शिवाजीचरित्र-दक्षिणाप्राइज कमिटीनें पहिल्या प्रतीचें बाक्षिस दिलेलें मराठी काव्य; किं. एक रुपया.

३. तीर्थयात्राप्रबंध-मराठी गद्यग्रंथ. हा कै० श्री० अण्णासाहेब विचूरकर यांच्या उदार आश्रयानें प्रसिद्ध झाला असून यांत उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांतील सर्व प्रमुख तीर्थे व क्षेत्रे यांचें प्राचीन व अर्वाचीन वर्णन आहे. शिवाय प्रत्येक क्षेत्रीं कर्तव्य जो विधि त्याचेंही यांत संक्षेपानें निरूपण केले आहे. भाषिक हिंदु गृहस्थांनीं हा ग्रंथ संग्रहाला ठेवण्यासारखा असून प्रत्येक हिंदु गृहस्थांनं एकदां तरी वाचण्यासारखा आहे. किं. एक रुपया.

स्वकृत ग्रंथ.

१. मेघदूताचें समवृत्त मराठी भाषांतर डे० व्ह० ट्रा० सोसायटीनें बाक्षिस दिलेलें. किं. ०६ आणे.

२. पद्यमंजरी विविध विषयांवर मराठी कविता. डे० व्ह० ट्रा० सोसायटीनें बाक्षिस दिलेलें पुस्तक. किं. ०८ आणे.

३. महाराष्ट्र भामिनीविलास-जगन्नाथपांडित-कृतभामिनीविलासाचें मराठी पद्यात्मक भाषांतर किं. ०१२

ट. हं. निराळें पडेल. सदरील पुस्तकें मिळण्याचा पत्ता:-

लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले,

सदाशिव पेठ, घ. नं. ७८२ पुणे.